

Академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИЧНІ   ЗОШИТИ

Р.Г.Симоненко

**ДО КОНЦЕПЦІЇ БАГАТОТОМНОЇ
«ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»
(міжнаціональний та міжнародний аспекти)**

Київ 1993

Симоненко Рем Георгійович — д.і.н, проф, зав.відділом Інституту історії України АН України

Редколегія: *С.Я.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк, В.М.Даниленко, В.С.Коваль, Н.Л.Шип, В.А.Смолій, О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *І.С.Хміль*.

Оригінал-макет підготував *О.І.Мостяєв*

Набір підготувала *Н.В.Шостик*

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

Пропоновані міркування не зосереджені навколо окремого історичного періоду. Вони стосуються як наскрізних проблем "Історії українського народу", так і деяких сутєвих її явищ, що досі не знайшли належного наукового висвітлення, також у попередньому багатотомнику.

Окремі з них не досліджувалися взагалі, інші — розглядалися крізь призму перебування українських територій у складі інших держав. Такий "опосередкований" підхід — категорично неприйнятний для вивчення й розкриття минулого великого народу. Адже в такий спосіб ніби виправдовуються теорії, за якими українська нація становить лише частину російської або польської. Її багатобарвне минуле вихолощується, сама ж історія України опиняється не лише в затінку, а й обабіч магістрального процесу світового розвитку. Природний та самобутній шлях українського народу ховається за загальними подіями у житті Росії та Польщі, згодом — Австро-Угорщини, пізніше — післяверсальських Румунії, Чехословаччини, знову тієї ж Польщі, врешті — СРСР. Діяння українців виглядають спорадичними ілюстраціями до минулого країн, що володіли їх землями. Нехтування власним неповторним обличчям перешкоджало розумінню й розкриттю української історії в органічному зв'язку із світовою.

Навряд чи хтось наважиться заперечити, що ґрунтовне наукове з'ясування такої взаємодії становить одну з невідмінних ознак рівноправного членства України *

міжнародному співтоваристві. Гідне входження до світової спільноти неможливе в тіні інших народів і держав. Усвідомлення цієї істини — одна із складових національного та державницького світосприймання.

Підготовка багатотомної праці з вітчизняної історії, що обійматиме минуле України аж до здобуття нею незалежності та будівництва суверенного демократичного суспільства, має не тільки важливу наукову, а й першорядну культурно-виховну цінність, становлячи етап у розвитку українського менталітету, помітний орієнтир майбутнього прогресу відродженої країни.

I. «ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ» ЧИ «ІСТОРІЯ НАРОДУ УКРАЇНИ»

До методології проблеми

Історичним знанням, сприйманню чи баченню минулого властиві особлива активізація та окреме місце у так званий перехідний період, зокрема на етапі боротьби за національну державність, її оформлення й перших кроків. Вони є надто вагомим складовим елементом національної свідомості, розуміння ходу сучасних подій та вибору шляхів у майбутнє.

Це покладає велику відповідальність на істориків-науковців. Синтетична праця, яку вони готують, повинна відтворити історію, так би мовити, зсередини, з позицій українського — не біймося наступного слова — етноцентризму, самоцінності й суверенності українського народу як етноісторичного явища, широкого кола його власних інтересів і проблем. Але за однієї неодмінної умови — акцент на історії та національних змаганнях українців має бути абсолютно вільним від будь-якого панукраїнізму. З належною повагою й порозумінням повинні висвітлюватися прагнення й сподівання кожного народу, кожної нації, представники яких жили й працювали на українській землі.

У органічному суворому науковому поєднанні цих двох принципових засад і полягають, на наш погляд, основна складність і головний сенс світоглядного підходу до підготовки видання. Таке стосується всіх його частин — від першопочатків України до сьогодення життя її народу, який становлять усі громадяни молодієї суверенної демократичної держави незалежно від їх національного походження. Що, у свою чергу, невіддільне від копіткого осмислення і

відповідального трактування кожної більш-менш суттєвої події та концептуального з'ясування здобутків і втрат української історії.

Праця, що висвітлюватиме шлях України у державне сьогодення, повинна показати й науково пояснити як історично виникла нинішня громадсько-політична й соціальна ситуація в Україні, її основних регіонах. Адекватне розуміння генезису явищ, які обумовлюють існуючі сьогодні складнощі й суперечності, допомагає об'єктивному пізнанню їх природи, містить їх наукову експертну оцінку, потрібну для того, щоб зменшити кількість масштабних помилок, властивих перехідному періоду — завжди й усюди хиткому й непевному, позначеному надзвичайним загостренням партійно-політичної боротьби. За цих умов обов'язковою рисою дослідження має бути його незалежність, неупередженість, вільність від вузькопартійних пристрастей.

Перше, що привертає увагу, — обрана для багатотомника назва. Прийнятими у дореволюційній, радянській та зарубіжній історіографії вважались заголовки "Історія України-Руси", "Історія України", "Історія УРСР". Відходи від цих назв легко пояснюються. "Очерк истории украинского народа", що належав М.С.Грушевському, видавався на початку століття, коли переважна більшість українських земель перебувала у складі Російської імперії і назріло завдання роз'яснити російській громадськості наявність окремого українського народу, який має право на власне національне існування. Схожими мотивами пояснюється й поява відомої популярної праці О.Я.Єфименко.

Важливіші з них заховані, однак, у принциповому підході до вивчення й висвітлення історії, котрого дотримувались М.С.Грушевський, його послідовники у дослідженні й популяризації минулого. У їх концептуальних побудовах основне місце відводилось народу як головному двигуну історичного процесу. "Від часів слов'янського розселення, — відзначав М.С.Грушевський, — історія нинішньої української території стає історією українського народу"[1].

Категорично висловлювався щодо цього Д.І.Багалій. "Нарід, — наголошував він, — завжди творить свою історію і державний устрій і його національні форми. І про се треба добре пам'ятати, бо усяка інша ненародня історія буде односторонньою. Щодо історії України, то вона у основі своїй завжди була народньою"[2]. Обидва видатні вчені вважали

себе істориками українського народу. З різних сторін розкривали вони його творчу діяльність, яка обіймає найважливіші напрямки прогресу України. Йдеться, зрозуміло, і про державотворення. Так вкрай умовним стає категоричний поділ українських істориків на "державників" і "народників", представників інших шкіл.

Доводити нині окреме й самостійне існування української нації — зайва річ. Безсторонній вирок винесено історією, визнано світом.

Сьогодні Україна — суверенна незалежна держава, і головний її етнічний субстрат і державотворча сила — український народ — має знайти, впровадити й забезпечити справді демократичні норми власного розвитку, а також співжиття з відламами інших етносів, які у минулому замешкали та сьогодні проживають в Україні.

Орієнтуючись у назві багатотомника на дефініцію "народ", автори очевидно мають на меті, по-перше, подолання заформалізованих і малоплідних схем, і, по-друге, вирішальне звернення до категорії "народ" як такої, що у розумінні збірного поняття або суми людських індивідуумів стає головним об'єктом вивчення усього комплексу гуманітарних наук.

Увага до людини — знамення нашого часу. Йому присягаються нині й жреці все ще юної та мудрої Клію. "Історія, — наголошував один з найбільших французьких істориків ХХ ст. Люсьєн Февр, — наука про людину, про минуле людства... Та чи існують ідеї поза залежністю від людей, які їх сповідують?.. Чи можна відділити ідеї від їх творців, які не перестаючи відчувати до них найбільшу повагу, безупинно їх перетворюють? Ні. Існує лише одна історія — історія Людини, і це історія у найширшому сенсі слова" [3].

Така, справді сучасна постановка теми, на нашу думку, є плідною і для дослідження минулого України.

Звичайно, відповідність багатотомника новим вимогам часу залежить передусім не від його назви. Але остання націлює на творчий пошук розв'язання посталих проблем і — у новій обстановці — зобов'язує. Вона повинна відігравати не лише роль символу, а й сприяти реалізації потреб сучасності. Зосередження праці на висвітленні життя народу вимагає суттєвих змін у концептуальному спрямуванні багатотомника. Кожний наступний синтетичний курс має глибше й повніше розкривати предмет дослідження, змінюючи —

відповідно потребам часу — увагу до тих або інших, забутих, напівзабутих чи й зовсім замовчуваних проблем. Зосередження на історії народу створює найсприятливіші можливості для фахового удосконалення багатотомника. Обраний його ракурс відповідає незмірно зрослому інтересу до проблем людини й нації, показовому для періоду будівництва вільної суверенної держави.

Демократичні зрушення в Україні відкривають цілу гаму нових пластів, пов'язаних із розвитком нації, її консолідуючих засад, її багатобарвного життя. Подібне наголошувалось і раніше. Та ще й, як полюбки відзначали, на найвищому рівні. Однак про національні, народні пріоритети практично не йшлося. Більш того, історія українського народу, висвітлювана найчастіше уривками, як складова частина — на практиці, як довісок — минулого народів СРСР, російського передусім, втрачала властиві їй природні якості, переставала бути історією власне української нації, неповторною історією спільноти України.

Обрана назва багатотомника має на меті, перш за все, відновлення в правах саме національної історії, відтворення її як минулого українського етносу на власній автохтонній території. Йдеться про українську історію як самобутній безперервний процес, головним об'єктом якого є український народ — від самих його першоджерел і до сучасної суверенної державності.

Однак, окрема історія українського народу не тотожна окремішній, національна — не обмежується виключно мононаціональною. Безплідність подібного підходу відзначив М.П.Драгоманов. "...скрізь на світі, — писав він, — власне, історичний патріотизм і націоналізм означається шовінізмом, галушечним (чи, як кажуть великоруси, "квасним") патріотизмом і т.д." [4]. Маючи становити синтез прогресу націй і територій, на яких відбувалися розвиток і становлення сучасної державності українського народу, його історія включає весь комплекс подій на загальному обширі його проживання й діяльності. А це неодмінно пов'язано із активністю представників інших етносів, котрі протягом того або іншого періоду — іноді досить тривалого, що тягнеться досьогодні, здійснювали й здійснюють сталі й плідні контакти з українською нацією на її етнічних землях [5].

Відзначимо дві пов'язані між собою обставини. Перша. — Історія народу не обмежується первинною територією

розміщення його основного ядра. Вона однаковою мірою включає минуле всіх етнічних районів. Дослідження регіональної історії є особливо значущим, коли йдеться про минуле одного з найбільших європейських народів, розташованого на великих просторах від Карпат до Дону. Воно з'ясовує внесок уродженців різних етнічних ареалів у складання й розвиток української нації, їх специфіку.

Друга. — Регіональна історія найтісніше пов'язана із міжетнічною. Саме на територіях пограниччя розпочинаються активні контакти з сусідніми націями. Саме тут вони набирають найбільшої інтенсивності.

Природний український етноцентризм "Історії.." аж ніяк не може бути підмінений панукраїнським підходом, забуттям чи зневажанням минулого віддамів інших етносів, які довгий час — століттями — проживали й працювали на українських територіях. Пройдений ними шлях — відзначимо попередньо — в цьому випадку подається з провалями, збіднюючи й заважаючи повному й об'єктивному розумінню історії цілої України.

Степ у початках етнічної історії України

Багатонаціональний склад різних територій та країн проживання — органічна закономірність світового розвитку. Це загальне правило цілком відповідає особливостям української історії, географічним реаліям її минулого та геополітичним — сучасної епохи. Розташовані на шляхах постійних масових міграцій з Азії в Європу, на узбережжі Понту Евксинського, який привертав пильну увагу ще стародавніх середземноморських держав, на торговельних артеріях із Скандинавії у Візантію, українські землі стали місцями осідлого проживання землеробів-автохтонів задовго до того, як сюди посунули багаточисельні кочові орди. "Степ, — пояснював визначний дослідник української колонізації Д.І.Багалій, — не був перепорою, для розселення осідлого людю, але разом з сим він не захищав його від татарина" [6].

На зміну кочовим ордам, періодичні нашествия яких несли руїну Степові, прийшла нова войовнича влада, котра, відокремлюючись від Османської імперії, утвердилась в Криму. Однак те, що вона стала постійним сусідом українського Півдня, не змінило способу життя його населення, не усунуло загрозу його існуванню.

Причини цього явища корінилися у політиці феодальної верхівки тодішньої Кримської держави, пояснювалися спе-

цифікою її внутрішньої структури та розвитку. Саме політичні й економічні особливості Кримського ханства становили постійну небезпеку для північних сусідів. Екстенсивний розвиток скотарства, зневаження продуктивної землеробської праці не дозволяли задовольнити навіть потреби кримських феодалів. "Вихід з господарських ускладнень, — відзначав відомий дослідник А.О.Новосельський, — татари знаходили не у розвитку виробничих сил, для чого природні умови надавали повну й широку можливість, а у відшукуванні сторонніх джерел достатку, якими зробились для них безперервні війни з сусідами і одержування з них примусових платежів"[7].

Звідси — постійні набіги на розташовані поряд родючі землі, руйнівні винищувальні рейди вглиб України, які загрожували самому існуванню української нації. "Крим, — вважав М.С.Грушевський, — стає на два століття надзвичайно важливим і згубним фактором в історії українського життя" [8]. Сучасні історики висловлюють цю думку категоричніше. "Національним промислом кримських татар, — ствердив І.Лисяк-Рудницький, — було людоловство. Можна сказати без помилки, що боротьба проти татарської загрози становила центральну проблему в українській історії аж до часу ліквідації Кримського ханства за панування Катерини II" [9]. Сказане пояснює відсутність вагомих позитивних контактів між українським і татарським етносами в далекому середньовіччі. Оглядаючи наступні століття не можна, водночас, не бачити позитивних зрушень у українсько-татарських взаємовідносинах, особливо в останні часи, так само як і не відзначити незаконні репресії імперського центру, що привели до насильницького виселення кримських татар з півострова.

Українське населення стало першим об'єктом і головною жертвою войовничих нападів, що здійснювалися протягом багатьох століть. Взаємини із Степом величезною мірою вплинули на складання української нації, її обличчя й історію. Хіба не постійна загроза з боку кочових орд скріплювала рух за єдність дій князівств Київської та Галицько-Волинської Русі, гуртування їх населення, розуміння ним спільних національних інтересів? Хіба не протидія татарським наїздам значною мірою обумовлювала створення та поведінку українського козацтва, хіба не форпостом цієї боротьби ставала Запорозька Січ, хіба не тут формувався

демократичний устрій козацької християнської Республіки? Хіба забороло, поставлене воями Київської та Галицько-Волинської Русі на шляху ординського походу на Захід, багатівікова боротьба України з османською агресією не забезпечили українському народові гідне місце в європейській цивілізації?

На останнє запитання ствердно відповідав М.С.Грушевський: "Боротьба із степовими ордами, яка була протягом століть причиною колонізаційних пересувань українського населення, становить славу й заслугу українського народу перед історією європейської культури, захищений від потоків кочових орд українським бруствером, прийнявшим на себе ті удари, які інакше впали би на західні народи з їх культурою та добробутом". І ще: "заразом прийшлося йому (українському народові. — *Р.С.*) в своїй боротьбі з степом відіграти почесну роль заборолу європейської культури від азійських орд" [10].

Наслідок цього — серйозні перепони на історичному шляху українського народу, які завадили його нормальному розвитку, перешкодили становленню власної національної державності, гальмували природну ходу економіки й культури. Зосередження сил на півдні послаблювало позиції на заході й сході. Неймовірні зусилля витрачались не тільки на захист власної землі й власного життя, а й на кількаразові переселення та освоєння південного й південно-східного пограниччя.

Інтенсивні міграції воявничих етносів південним українським Степом — найбагатшою й найродючішою частиною Великого степу — призводили до періодичних відходів і повернень українського населення на його території. Переселенські хвилі середини XI ст., XII ст., XIV — XV ст., XVI — XVII ст. [11] не привели до постійного заселення Степу українцями. Таке здійснилося в результаті воєн, що їх вела Російська імперія, до складу якої у середині XVII ст. увійшла Україна. Царський уряд дивився на південь як на невичерпний резервуар земель для щедрого наділення великого російського поміщицтва. Причорноморська Україна і Крим водночас розглядалися Петербургом як важливий стратегічний плацдарм на шлях дальшої експансії до Константинополя й Проток. Основну масу населення, яке залюднювало й облагородило Приазов'я та Причорномор'я, складали українці. Росіяни були другою після них національною групою

Півдня України — за офіційною імперською термінологією — "Новоросії". Помітний внесок у освоєння південних районів України належав представникам інших національностей, передусім німецьким, грецьким та болгарським колоністам, молдаванам.

Схід. Слобожанщина

Східне Дике поле або Слобожанщина вже "у XI-XIII ст. було заселено прадідами слобожан — древніми русичами Чернігово-Переяславської землі" [12]. Дещо зменшившись, міграційний лоток на схід не припинявся й протягом наступних віків ординського лихоліття. В цей час, як і трохи пізніше, втікачів від татарських наїздів приваблювали й ліси, на які тоді була багатою Слобожанщина.

У подальші століття українські міграції переважали російські хоча б тому, що історично Слобожанщина опинилась більш віддаленою від території проживання російського народу ніж, скажімо, Полтавщина, яка становила один з головних центрів зосередження й розвитку української нації. "У XIV — XV вв. — пояснював академік М.М.Тихомиров, — російський народ жив на значно меншій (ніж тепер. — Р.С.) території, розташованій у Європі в основному на північ від 50 широти... На півдні територія, зайнята російським народом, закінчувалася дещо південніше Оки, спускаючись двома язяками. 1) Рязанське князівство, яке в основній своїй частині розташовувалось південніше Оки; 2) так звані Заоцькі князівства у верхів'ях Оки...

Рязанська земля й Заоцькі князівства займали лісові простори... Там же, де степ, "дике поле", близько підходив до Оки, між Коломною й Калугою, російські поселення в XIV — XV вв. ледь-ледь поширювались на південь від цієї ріки. Так, невідомо навіть, наскільки заселені були околиці сучасної Тули" [13].

У наступний історичний період міграційний потік українців на східні етнічні землі поживався. Він стимулювався навалюю польських феодалів на західні, а згодом і центральні українські території, релігійними переслідуваннями Корони, боротьбою шляхти із православними "схизматиками". Народний характер заселення Слобожанщини виразно посилюється у останній період Визвольної війни 1648-1654 рр. "У перші три роки народного повстання Богдана, — відзначає Д.І.Багалій, — за часи славних січ — Жовтоводської, Корсунської,

Пілявецької й Зборовської, нарід ще мав надію перемогти свого ворога і здобути волю, а може, й самостійність, і тому ніхто не йшов тоді в московські дикі степи. Але нещаслива Берестецька січа розвіяла ці надії, і у 1651 р. ми бачимо перше велике переселення народу" [14].

Нестерпно гіркий для України Андрусівський мирний договір 1667 р. між Росією та Польщею, який навпіл розділив українські землі, "руїна" другої половини XVII ст., що обезлюднювала їх, позначились на енергійному заселенні Слобожанщини. Переселення українців на Схід у XVII віці було найбільшим у їх історії; принаймні до середини XX ст. Український міграційний струмів зустрівся тут із російським. Створюючи систему укріплень на південно-західних рубежах, будуючи тут силами українських поселенців оборонні лінії, формуючи з них козацькі полки, йдучи на певне самоврядування на російсько-українському пограниччі, Москва надсилала сюди своїх урядовців — "служилих людей", за якими іноді йшли торговельні й посадські. У XVIII ст. імперія роздавала вільні землі під великі маєтки Російські поміщики переводили сюди із внутрішніх губерній своїх кріпаків, заселяючи ними окремі села, що вкраплювалися між українськими.

Наполягаючи на об'єктивному висвітленні етнічного стану Слобожанщини, Д.І.Багалій наголошував, що обов'язковою умовою цього є увага як до української, так і до російської міграції. Дослідник вважав суттєвим відзначити їх різний характер та побуджувальні мотиви — народне переселення українців, поштовх якому надавали низи, з одного боку, і урядове спрямування поселень росіян, які скеровувалися сюди переважно згори, царською владою, — з другого.

Багато років всебічно вивчаючи проблему, розглядаючи крім згаданих вище тем — конфесійні, мовні, освітні, культурні аспекти, багатющий фольклор, розвиток сіл і міст, переміщення на Сході населення різних територій України, автономістські щодо імперської влади течії, регіональні особливості Слобожанщини тощо, Д.І.Багалій дійшов твердого підсумкового висновку: "Ми обговорили усі сторінки життя старої Слобожанщини і усюди бачили панування української, як то кажуть стихії, себто української національності і утворених на її ґрунті й підставі форм народного життя" [15].

І все ж справжній учений чудово розумів багатомірність історичних явищ, те, що об'єктивний безсторонній їх розгляд

потрібний не стільки для засвідчення наукового реноме дослідника, скільки для користі читачів, яким призначається його праця. Тому, констатуючи безперечно український характер Слобожанщини, Д.І.Багалій наголошував на специфіці регіону, найбільшим істориком якого він був: "з усіх українських земель Слобідська Україна була найтісніше і найщільніше зв'язана з Москвою, в її устрої й культурі ми бачимо і українську, і російську стихію, що існували поруч одна з одною на її території" [16]. Цей висновок має обов'язково братись до уваги при розгляді сучасних політичних реалій на Сході України.

Різний характер міграцій, в ході котрих прибулі за велінням імперії великі землевласники й вищі урядовці розглядали українську Слобожанщину з її українським населенням включно як першочергову арену імперської колонізації, ніс у собі зерна політизації взаємовідносин між етносами та суперечностей між ними. Так буває завжди, коли міжнаціональні взаємодія й співробітництво визначаються різними соціальними структурами народів — верхівкою одного та низами іншого. Близькість походження, історичні традиції та релігійна спільність, сприяючи контактам і співробітництву між схожими стратами окремих етносів, ніби приховують суперечності між ними і водночас ускладнюють розуміння справжньої природи неминучих за певних історичних умов конфліктів. Такими виглядають відносини у російсько-українському пограниччі, включаючи не лише Слобожанщину, а й райони нинішнього Донбасу, де царський уряд щедро роздавав російським магнатам "юрти" — великі промислові угіддя — і куди з часом потяглися як українські, так і російські низи.

Національною строкатістю населення характеризувалися й інші території українського пограниччя. Щоправда, міжетнічні контакти розвивалися тут пізніше, ніж на Півдні.

Захід

Захід — обшир найактивніших багатостолітніх українсько-польських взаємовідносин — від часів Київської та Галицько-Волинської Русі. Контакти між двома слов'янськими народами значно активізувались відтоді як українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського. Вони набрали особливо широких масштабів у XV — XVI ст., коли Правобережна Україна та окремі території Лівобережжя

завойовувались Польщею. Політика королівського уряду принципово не відрізнялась від царської. Та просякнута вірусом боротьби із схизмою та месіанським завданням навернення українських земель до західних зразків християнства, боротьба Польщі за Україну набувала особливо жорстких і кривавих форм.

У пору Середньовіччя визначалися й окремі особливості та відмінності міжетнічних відносин на східних та західних українських землях, що зберігались багато віків, відійшовши десятиліття тому або відходячи сьогодні. У першому випадку йдеться про взаємини із представниками російського етносу, у другому — польського. Зауважимо спочатку спільне: спрямування етнічних взаємовідносин визначалося політикою, яку вели щодо України уряди сусідніх держав, точніше держав, що володіли українськими землями.

Тепер — про різний характер міграційних потоків. У Слобожанщину російські урядовці, служилі й торгові люди прийшли майже разом із українськими поселенцями. На Волинь і Галичину поляки посунули вже тоді, коли там міцно вкорінилося автохтонне українське населення.

Ще одна першорядна обставина впливала на зміст міжетнічних взаємин на Сході й Заході. Йдеться про основну форму ідеології Середньовіччя — релігію. На Слобожанщині міграційні потоки представляли єдиний відлам християнства, на Волині й Галичині — різні.

Справді існуючу, відзначену вище етнічну близькість народів обидві сусідні з Україною держави прагнули представити і зробити ще тіснішою. Їх політика базувалась на проголошенні українців частиною власної нації, українських етнічних земель, відповідно — власними землями.

Переваги такої силоміць здійснюваної єдності відчували лише представники вищих прошарків, яких поблагливіо приймали (за відповідних умов) до еліти Росії та Польщі. Що ж до привернення на свій бік та асиміляції основної маси населення, то тут тактика тодішніх володарів українських земель позначался суттєвими відмінностями. Правителі Російської імперії скористалися можливістю обрати повільніший шлях денаціоналізації. Більш, умовно кажучи, "пом'якшений" варіант її проведення значною мірою мав забезпечити Московський патріархат. Використовуючи спільну конфесійну приналежність росіян і українців, православне духовенство апелювало до їх релігійних почуттів, обгрунто-

увало правомірність їх співжиття під владою східного православного царя на вічні часи, врешті, існування єдиного російського народу, до якого невід'ємною частиною зараховувалися й зараховуються українці.

Польській експансії на Україні властиві інші риси. Також пропагуючи єдність поляків і українців, наполягаючи на тому, що українці етнічно належать до свого західного сусіда, останній діяв інакше. Релігійна сфера мала становити — на відміну від політики Росії — не засіб зближення, а ристалище непримиренного двобою. Асиміляція українців повинна була відбуватись не в рамках спільної конфесії, а у запеклій боротьбі з українським православ'ям — релігією місцевого "бидла". Існування української нації заперечувалося, українці розглядалися лише як етнографічна маса, призначена для прислугування польській шляхті. Характеризуючи ставлення останньої до української національної проблеми, яке висвітлювалося вже на початку XVI ст., М.С.Грушевський говорив, що суть його виражена девізом — "Немає Русі, є лише попи й хлопи". В свою чергу, настрої українського суспільства щодо чужоземного панства визначалися власною формулою історика: "Соціальна несправедливість загострюється національною ворожнечею, усвідомленням національного гноблення, підмінюваного почуттям співпадаючого з ним гноблення релігійного".

Перевагою сильних у відчайдушній і непримиренній соціальній та релігійно-національній боротьбі, яка розгорнулася на західних, а після Брестської унії і на центральних українських землях, володіли польські держава й шляхта. Це була війна проти самого існування української нації. "1569 рік, — пояснював М.С.Грушевський, — широко відчинив двері із західних воєводств у центральні українські землі... польській шляхті, яка, сидючи на українській землі і живучи працею українського селянина, звикла в той же час ігнорувати все місцеве, дивитись на український народ, як на гелотів польської народності, на його мову, культуру, традиції, права — як на щось незмірно нижче порівняно з польським, так, що усьому місцевому, яке хоча б дещо піднімалося над загальним жалюгідним рівнем, за її щирим переконанням, був один шлях — щонайвищого переходу у польський табір, зарахування до польської національності. Нескінченною чередою потяглися ці носії польської національності на Волинь, до Київщини й за Дніпро,

захоплюючи посади, базуючись на випрошених від уряду пустих або відібраних від "безправних" володарів землях, на отриманих за дружинами в посаг маєтках, на величезних коронних землях, які роздавалися їм у пожиттєве володіння, та культивували з наївною зарозумілістю людей "вищої раси" презирливе поняття про все місцеве, витісняючи його та замінюючи правом, культурою та побутом польським" [17].

І все ж цим далеко не обмежуються відносини українського й польського етносів, особливо у культурній сфері, про що — нижче.

Південний Захід

Окремо слід відзначити етнічну ситуацію на південному заході. Йдеться, головним чином, про широкий спектр українсько-молдавських міжнаціональних зв'язків, що діяльно розвивалися і у рівнинному прутсько-дністровському межиріччі, і у гірській Буковині [18].

Територія між Дністром і Прутом з незапам'ятних часів була ареною посиленних міграцій. Це впливало з природних умов та географічного розташування межиріччя, подібного до основного масиву Північного Причорномор'я. Десь на початку VI ст. тут з'явилися (деякі дослідники вважають, що сюди повернулися) східнослов'янські племена. Крім цього етнічного елементу, на території між Дністром і Прутом тоді ж з'явився інший. З племенами тюркського, вживаючи понятійний апарат Л.М.Гумільова, суперетносу — печенігами, торками й половцями — чимало авторитетних учених пов'язують походження гагаузів. З другої половини XVII ст. в Бессарабії починають компактно оселяватись болгари. Дністровсько-прутське межиріччя є місцем проживання кількох корінних етносів.

Від давних давен предки українців та самі українці зв'язані із землею, яка нині зветься Бессарабія, і не тільки місцем проживання. Із становленням і розвитком Київської, піднесенням Галицької Русі ці держави, від яких веде свій початок Україна, включають у себе землі на Дунаї та Дністрі. До Дунаю й Чорного моря простягалися торговельні шляхи заповзятливих галицьких, а згодом і волинських купців. Сюди ж, у малонаселені степи, потягся у пошуках волі городський і сільський люд, як відзначав І.П.Крип'якевич, "ті групи населення, які були невдоволені князівсько-боярським режимом і сподівалися на вільніші умови життя" [19]. На Подунав'ї виникло Берладське князівство — "Січ XII ст."

Головними міжетнічними відносинами в Бессарабії були відносини між її найчисленнішими національними групами — українською та молдавською. Двополюсним в основному виглядало й етнічне становище в Буковині. Цей гірський край не став ареною інтенсивних міграцій як територія Бессарабії. З незапам'ятних часів Буковину населявали слов'яни — її найстаріше автохтонне населення. Вже у нашому тисячолітті з півдня в Бессарабії з'явилися волохи. Пізніше — приблизно півтисячі років тому — вони активно заселяли Південну Буковину, йшли далі на північ, переходячи Прут, а також залюднювали Бессарабію. Живучи поряд або разом з українськими автохтонами, волохи залишили свої відмітини в історії та культурі України і не лише в Буковині, а й у окремих місцевостях Прикарпаття й Закарпаття. Слід враховувати, що назва "волохи" не завжди означала чистий етнізм. У XIV-XV ст. так називали людей не лише за національною, а й за професійною ознакою. До них відносили тоді як молдаван на півдні Карпат, так і українців у Закарпатті, Східній Словаччині та Галицькому Прикарпатті. На українському Півдні ж ця назва вживалась для означення вихідців з Волощини — землі за Прутом. У російських переписах Новоросії волохами називали як молдаван, так і українців з-за Прута.

Такий відхід від, так би мовити, етнічного пуризму відбивав реалії історичного співжиття народів. Східнороманська першооснова волохів — предків сучасних молдаван і румунів — сполучалась із значним мовно-лінгвістичним впливом українського етносу. Чверть і більше молдавської лексики з рослинницької, ткацької, інших галузей виробництва, майстрами й першопроходцями яких виступали українці, запозичено від східних сусідів. Староукраїнська мова була офіційною мовою Молдавського князівства від його утворення у XIV ст. і до XVII ст. включно. Поширення влади князівства на обширні райони Бессарабії призводило до дальшого розповсюдження етнічних контактів і взаємин, в основі якого лежало спільне проживання на всій території прUTO-дністровського межиріччя. Молдавський літописець Г.Уреке відзначав, що третина його населення говорить русинською (українською) мовою. Інший хроніст М.Костін розповідав про більший регіон: русини (українці) "населюють Чернівці, Хотин і всю Дністровську зону, Оргеєвський і Сорокський повіти і далі по р.Прут — половину Ясського

й половину Сучавського повітів". Він же засвідчив: "Чернівецький і Хотинський повіти, половина Ясс, половина Сучави є цілком рутенськими".

Історичне становище на південно-західному пограниччі України має багато спільного із контактами українців на північному. Взаємовідносини між українцями та молдаванами, так само як і з білорусами, характеризувались мирним співжиттям і співпрацею. Агресорами, які йшли звідти на Україну, виступали інші. Але у той час, коли з півночі роль певного захисного пояса належала болотам Полісся, Придунайська рівнина, як і раніше, відкривала зручний шлях османським збройним армадам для проникнення на українські й молдавські землі. Відстоювання етнічної й духовно: ідентичності, у буквальному сенсі — боротьба за виживання — стала й спільним національним завданням українців і молдаван, ще більше зблизила їх історичні долі. Вони гуртувались і проти інших національних і соціальних ворогів. В історичних піснях та думках України та Молдавії звеличено непересічні постаті Мухи, який наприкінці XV ст. очолив селянське повстання на Буковині й Покутті, та Івана Підкови — запорозького отамана, одного з керівників національно-визвольних змагань українців і молдаван другої половини XVI ст. Вічним прикладом бойового побратимства українців і молдаван став легендарний опришківський рух, який упродовж XVI-XIX ст. уособлював визвольні прагнення карпатських селян. Він спирався на братню підтримку молдавських гайдуків. Опришки були перейняті почуттям національної єдності України. Вони сприяли просуванню військ Хмельницького в Галичину, активізували свої дії під час молдавських походів гетьмана та його старшого сина. У наступний період славетний поводитир опришків Олекса Довбуш затіснило співробітництво з молдавськими опришками. Сліди визвольного побратимства увічнено й на Поділлі.

Попри всі негаразди — іноді вкрай нестерпні — проживання в одній державі (нею стала Російська імперія) сприяло дальшому зближенню українців і молдаван. Пожвавились зустрічні міграційні хвилі. В той час українські селяни в пошуках кращої долі перебирались за Дністер, молдавани з Бессарабії залучались до колонізації південних районів України. В Ананіївському й Тираспільському повітах Херсонської губернії вони запровадили вирощування кукурудзи, яка вже у середині XIX ст. експортувалась закордон.

Зважаючи на болючі проблеми сьогодення, декому може здаватись надто ідилічним викладене вище зображення відносин між основними етнічними групами південно-західного пограниччя України. Та історична дійсність не засвідчила іншого у взаєминах українського й молдавського народів, хіба що поодинокі спроби окремих клевретів Османської імперії поширити свої впливи на дністровсько-бузьке межиріччя — так звану Трансністрію. У XIX столітті Бессарабія стала ареною жорстокої русифікації, Буковина — онімечення. Соціальні тенденції розвитку цих земель різнилися. В той час як у першій провідними економічними позиціями міцно заволоділо російське поміщицтво, на яке працювали і українські і молдавські селяни, в гірському українському краї поряд із німецькими зростала вага румунських володарів; українці ж у своїй абсолютній більшості залишалися на становищі дрібних власників; майбутнє віщувало їм дальше зубожіння.

До економічних факторів, що впливали на стан міжетнічних взаємин у Бессарабії та Буковині наприкінці XIX ст., додається й міждержавний. Певні кола Бухаресту починають все активніше штовхати новопосталу у 1867 р. Румунію до розгортання експансії за Прут, вимагають Буковини. Ці тенденції так або інакше продовжуються досьогодні.

До характеру міжетнічних взаємин

Взаємодія етносів — особливо у межових районах їхнього проживання — ажніяк не носить ідилічного характеру. Вона не є вільною від суперечностей, що іноді переростають навіть у серйозні сутички. Та головною напямною міжетнічних стосунків стає співпраця спочатку у боротьбі за виживання, а потім у творчій діяльності, спрямованій на упорядкування територій проживання, їх матеріальний розвиток. У освоєння українських етнічних територій вкладено працю й розум представників інших націй, що протягом тривалого часу проживали на цих землях.

Втім, як було відзначено вище, вони з'являлись на території України і не шляхом природних міграцій та спільного — в ряді випадків — освоєння районів пограниччя. Держави, що володіли українськими землями — зокрема Росія та Польща — надсилали на Україну своїх урядовців, забезпечували матеріальну базу для підтримки дій

провідників своєї імперської політики, наділяючи їх великими земельними маєтками, лісами та пасовиськами, закріплюючи виразну соціальну межу між українським селянством, з одного боку, та польськими і російським поміщицтвом, — з другого.

Не можна також заплішувати очі на те, що у іншій важливій сфері взаємодії етносів — духовній, також мали місце надзвичайно суперечливі явища. Поряд із прагненням до русифікації та полонізації українського населення з бігом часу все виразніше спостерігалася й інша течія. Окремі представники російської та польської націй пов'язували своє життя із землею свого поселення та проживання, роблячи помітний внесок в українську культуру та історію. Першим показовим прикладом щодо цього є справді подвижницька діяльність гуртку науковців Харківського університету у 20—50 рр. XIX століття, що відгукнулася згодом дослідницькими здобутками наступних поколінь учених, які вивчали й популяризували мову, фольклор, культуру й історію українського народу.

Подібне явище зустрічаємо й на заході. Боно мало свої особливості, відзначені ще М.П.Драгомановим. Рішуче відмітаючи спроби представити Україну, її відмінності у мові й інших сферах духовного й культурного життя лише згубним польським впливом, М.П.Драгоманов відзначав безперспективність такого підходу. "У недавній час, — писав він у підцензурному "Вестнике Европы", — увага суспільства обернулася на західні окраїни Росії, в тому числі й на Малоросію, але це не привело ще поки до кращого її розуміння, а скоріше навіть віддалило від такого розуміння, тому, що у останній час стали надто часто пояснювати всякого роду відмінності Малоросії від внутрішньої Росії польським впливом. Між тим такий погляд наполовину хибний, а щодо іншої (половини), при більш уважному розгляді минулого й сучасного Малоросії, — вплив на неї Польщі виявиться далеко не виключно згубним, бо цей вплив був провідником впливу європейського взагалі, який ішов з Польщі не тільки у Малоросію, але і у Москву, і тут являв собою початок... культурного напливу Європи на Росію..." [20].

З річища цього складного й суперечливого, іноді доволі болісного явища поступово виділялися окремі представники поляків, які, живучи на українській землі, по-справжньому зріднювалися з нею, з її народом. Йдеться про хлопоманів

другої половини XIX ст. на Волині, Поділлі й Київщині, врешті про таких діячів українського національного руху, як історики й громадські діячі В.Антонович і В.Липинський.

Подібне стосується й вихідців з інших етносів, що виявляли тенденцію до асиміляції в українське життя. Коли конкретно йдеться, скажімо, про тих, хто брав активну участь у колонізації Півдня (маємо на увазі передусім німецьких, грецьких та болгарських колоністів), то цьому процесові властиві певні специфічні риси. Поселенням колоністів — так би мовити, за способом життя — властиве виразне прагнення зберегти, а то й законсервувати свої національні звичаї й особливості, відгороджуючись у цей спосіб від місцевого населення. Далі. Огорожа національного руйнується тут повільно і, перш за все, в напрямку асиміляції не з місцевою українською людністю, що не мала власного самоврядування, не кажучи вже про державність, а шляхами більш тісного співробітництва з нацією, яка керує державою. Тому до української культури представники, скажімо, німецьких поселенців півдня загалом йшли через російську. Знайомлячись безпосередньо із життям Російської імперії, вони поступово виявляли подекуди зацікавлення й дійсністю, яка панувала в її національних частинах зокрема. Варто згадати суттєву різницю в становищі німецьких колоністів півдня України і, скажімо, Прибалтики. В Україні вони не складали — на відміну від остзейських баронів — більш-менш впливової панівної верстви й тому почуття німців Таврії до країни поселення відчутно відрізнялись від світосприймання прибалтійських. На останніх вагомо впливало й їхнє міцне феодальне коріння, минулі завойовницькі шляхи, якими вони дістались сюди. Проміжний етап русифікації, який у разі збігу сприятливих обставин міг привести колишніх колоністів до асиміляції в українське життя й культуру, став вирішальним і для більшості грецьких поселенців Приазов'я. Обрусіння греків прогресувало; вони втрачали й національну самобутність. Значно меншою мірою це стосувалося болгар.

Непростим було становище в зоні інтенсивних українсько-молдавських етнічних контактів. Особлива увага, яку царський уряд приділяв безпосередньому управлінню Бессарабією, вагомі позиції тут російського великого поміщицтва обумовлювали шалені темпи русифікації. Власті розглядали місцевих українців як західний відлам "російського племені". І тому,

разом із зростанням кількості українських переселень у Бессарабію у XIX ст., українські селяни поступово значною мірою відривались від основного тіла нації, слабшала національна свідомість, їхні села залишались етнографічними острівцями, особливо в центрі Бессарабії. Цілковита русифікація ставала тут лише справою часу. Разом з тим молдавани, які проживали на лівобережжі Дністра, а також на півдні України, все більше, все інтенсивніше жили єдиним життям з українцями, представниками інших етносів, облагороджуючи спільними зусиллями її землю. їхній внесок найбільш помітний у поступі території пограниччя.

Територія і етнос; питання соціальної структури
Підсумовуючи розвиток значних масивів української етнічної території, зокрема розташованих у зонах особливо активних міграцій та етнічних контактів, наголосимо, що тут наочно виявлялися відзначені М.С.Грушевським історичні риси. "Не тільки фізичні обставини даної території, — наголошував він, — а й політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що приміщуються до нової колонізації — все це багатогранні сторони, якими територія могутно впливає на дальшу історію народу" [21].

Наведене положення — принципове для історіосфії автора першої багатотомної історії України. Народність і територія — дві великі творчі сили в історії кожного народу, наголошував М.С.Грушевський, зустрілися "саме на порозі історичного життя" українців, створюючи першу підставу їх дальшого розвитку. Саме органічний зв'язок творчої активності населення території з властивими їй особливостями, потребами і прогресом, впливає на її колонізацію й етнічну ситуацію. Віднесення території до одного з двох головних компонентів історії кожного народу включає до неї безумовно й діяльність на ній представників усіх проживаючих тут етносів. Про таке і йдеться у наведеному вище положенні.

Увага до окремих, умовно кажучи, окраїнних етнічних територій того або іншого — у даному випадку українського — народу аж ніяк не підважує першорядного значення, яке відіграє у його історії головне ядро осілості українців. На діалектичне розуміння цього процесу теж звертав увагу автор "Історії України-Руси". Вказавши на Галичину й Волинь як найбезпечнішу українську територію — "дальше від Азії, від

степу, ближше лісу, між лісом і горами", — він відзначав: тут "могла неперервано держатися культурна й суспільно-політична традиція українського життя". Та головним тереном його вільного й повнокровного розвитку залишалася Наддніпрянщина. У західних регіонах "воно не мало... відповідних обставин, щоб розвинутиись широко. Не раз, коли Подніпрове падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, переховували українське життє до ліпших часів; але тільки на Подніпровю, в сім натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясным вогнем" [22].

Час, що минув від подій, про які йдеться в "Історії України-Руси" та від її написання, дав багато для підтвердження та уточнення цього висновку.

Останнє питання, якого варто торкнутися у зв'язку з проблемою міжетнічних контактів, завершує побіжний огляд характерних особливостей історичного складання соціальної структури української нації.

Вже перше велике історичне лихо — ординське нашествя XIII-XIV ст. — багатьма способами вплинуло на особливості формування національного складу населення України. Зупинимося лише на одному важливому, якщо не ключовому аспекті проблеми — руйнуванні завойовниками міст. Адже "Київська Русь уже посідала розвинене міське життє. Але під час монгольської навали в XIII ст. ці городські центри систематично зрівнювано з землею" [23]. Природний — за рахунок місцевого етносу — приплив населення з навколишніх сіл, був припинений. Українське село було штучно позбавлене нормальних зв'язків і взаємодії з містом.

Коли ж, після ліквідації татаро-монгольського ярма, знову почалося активне міське життє, воно відбувалося не у найприродніший спосіб — за рахунок місцевого населення, а значною мірою засобами інонаціональної колонізації. Ця обставина істотно впливала на соціальну структуру української нації. Вона ще довгі віки періоду бездержавності залишалася селянською, а міста заповнили представники інших етносів, на сході й півдні — переважно російського, на заході — польського. Звичайно поширений історичний конфлікт між містом і селом вже довгі століття тому набував виразного етнічного забарвлення, безпосередньо обумовлюючи особливості розвитку й життє української нації, всієї України.

Держави, які володіли її землями, заселявали міста своїми урядовцями, надсилали сюди правителів навколишніх округ. Механізм управління поневоленою країною передбачає використання окремих елементів місцевого походження, майже з обов'язковою умовою їх денаціоналізації. Останні також найбільше зосереджувалися в містах.

Неукраїнський урядовий прошарок доповнювався переважанням немісцевого ремісництва. З українського боку воно зростало повільно через малу рухливість сільського населення. Головний ремісничий потік становили більш-менш кваліфіковані професіонали-іноземці, які залишали свої землі у розрахунок на краще життя у родючій Україні з XIX ст. до її міст зростаючими темпами напливають уродженці внутрішніх російських губерній, а також Царства Польського. Із розвитком фабрично-заводського виробництва індустріальні центри дедалі виразніше русифікуються. Під прес асиміляції підпадають і втягнуті у велику промисловість та розробку багатих надр розорені українські селяни. Всебічне дослідження інтенсивних взаємин між українським селом та зросійщеними великими робітничими центрами розкриває специфіку соціальної структури України, фактори, які у вирішальний спосіб впливають на конкретні шляхи її історичного розвитку, особливо у нашому столітті, включаючи період громадянської війни, 20-50 рр. тощо. Неухильний об'єктивний — у історичному плані — процес реукраїнізації старих і українізації нових міст остаточно завершив формування модерної структури нації, наблизив її до соціальної стратифікації розвинутих народів світу. Саме таке її оновлення — поряд із возз'єднанням українських земель — обумовило вирішальне просування на шляху становлення суверенної української державності. Подолання існуючого сьогодні певного відставання національної самосвідомості окремих міських точок Донбасу, Слобожанщини й Півдня — справа часу. Завершуючи коротенький начерк порушеного вище питання, зауважимо: згаданий напрямок наукових пошуків включає звернення до соціології, етнології, соціальної психології, інших політичних дисциплін.

Підсумкове

Різні етноси, представники яких проживали й працювали на українських територіях, у лавах місцевого населення захищали їх, внесли свій вклад в історію України, збагативши

її. У міжетнічних взаєминах розкривалися й кращі риси українського народу — його схильність до мирної співпраці, його терпимість щодо представників інших націй та народностей, їх поглядів, вірувань, способу життя, його рішучість відстоювати власні національні цілі й інтереси, рідну землю. Взаємини з відламами інших етносів, які перебували в той або інший час на Україні — реальність її історичного шляху.

Придїляючи належну увагу висвітленню минулого неукраїнського населення на автохтонних українських територіях, майбутня "Історія-" має включати й серйозне дослідження виникнення, розвитку й сучасної спадщини української діаспори. Йдеться як про внесок українців у становлення й процвітання держав, до складу яких входили їх землі, так і про участь у освоєнні, передусім, територій Північної та Південної Америк. Втім проблема історії української діаспори потребує окремого серйозного концептуального осмислення.

Комплексний підхід до висвітлення минулого України має сприяти наближенню фахового рівня багатотомної "Історії..." до сучасних параметрів світової науки. Йдеться про якісне розширення досліджень за рахунок суміжних гуманітарних наук — народознавства, лінгвістики, соціології, соціальної психології, соціоніки тощо.

Включення до синтетичного курсу "Історії..." об'єктивного начерку шляху, який пройшли на українських землях представники інших етносів не тільки збагатить минуле української нації, а й виявить генезис і шляхи розвитку об'єктивно існуючої спільності сучасного державного утворення — народу України. Можливо у зв'язку із викладеним вище та виходячи із сьогоднішнього світосприймання ідеології будівництва суверенної демократичної держави в Україні, варто було б розширити тему "Історія українського народу" до рамок "Історія народу України". Такий підхід міг би виявитися корисним і виваженням для поєднання показу історії України з позицій українського етноцентризму, власної самоцінності українського народу як самостійного й специфічного етноісторичного явища, його національних, геополітичних, економічних і культурних здобутків із становленням і розвитком сусідніх етносів, народів Європи й Азії, важливої частки світової цивілізації. Безсумнівно, подібний підхід допоможе краще зрозуміти загальне й особливе, складнощі й труднощі історичного шляху українського народу, його місце у епохального значення процесах світового розвитку.

Реальністю сучасної епохи є проживання на території нашої незалежної суверенної держави поряд із українським народом — первинним автохтоном на її землях, найбільшим етносом, котрий і дав ім'я державі, — представників інших етносів. Вони також мають глибинні історичні коріння на українській території; їм належить вагомий внесок у освоєння та сьогодинішній розвиток України. Взаємини з ними — об'єктивний фактор багатівікового історичного життя українського народу, що так або інакше впливав на основний етнос, риси його поведінки й побуту, способу життя, mentalітету, облагороджував його одвічну землю.

Повноправними громадянами сучасної української національної держави є все її поліетнічне населення. Поряд і разом з українцями громадяни іншого етнічного походження спільно будують нове українське суспільство, становлять народ України. Адекватне висвітлення його багатобарвної історії сприяє розумінню складних процесів, які відбуваються нині, прояснює шляхи розв'язання важких проблем молодій великій державі, орієнтири, з якими український народ йде у майбутнє, їх відповідність прогресивним ідеалам світової цивілізації.

На закінчення ще одне міркування на користь необхідної уваги до минулого як українського народу, так і відламів інших етносів, які проживали на Україні, їх спільного шляху. Воно із сьогодинішньої дійсності і через це позначене й політичними мотивами. Ми не торкалися б цього, коли останні водночас не були б і загальногромадянськими, наголошуючи на життєвій потребі консолідації громадян України, незалежно від їх національного походження.

Пропонуючи уточнити назву багатотомника, зробивши її більш адекватною історичній та сучасній дійсності, розуміємо, що існують й інші позиції. Та незалежно від того, яку назву буде остаточно обрано, питанням міжнаціональних відносин, суперництва й співробітництва етносів обо їх відламів на території України в минулому, складнощів і нагальній потребі співробітництва сьгодні й завтра має належати чільне місце у майбутній фундаментальній "Історії.."

II. УКРАЇНА В ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Занедбало принципово важливу проблему

Відносини між головним і найдавнішим етнічним субстратом українських земель — українським народом та представниками інших етносів, основна маса яких проживала й проживає за межами України, з бігом часу виявляли все більшу тенденцію до переростання у взаємозв'язки між націями як такими в цілому. Закономірний історичний процес перетворення міжнаціональних відносин у міждержавні, з об'єкту на суб'єкт міжнародного права на Сході Європи відбувається із великим запізненням. Щодо України він взагалі лише набирає сили.

Між тим міграційні хвилі тисячолітньої давності, які прокочувалися її територіями, наїзди чужоземних орд, що плюндрували її обличчя, багатовікова збройна боротьба за багаті й родючі українські землі, врешті привабливе стратегічне їх розташування віддавна включали Україну у постійну гру хижих міжнародних чинників, робили її вагомим фактором дипломатичних відносин спочатку близького світу, з часом охоплюючи й сферу інтересів все більшого числа європейських, а згодом і інших держав. Змагаючись за Україну, останні робили вигляд або справді вважали, що її як такої не існує взагалі. Відводячи їй те або інше місце у своїх стратегічних або тактичних розрахунках, вони воліли розглядати Україну невід'ємною частиною держав, що володіли її землями. Аж до останніх років міжнародні гравці навіть не згадували про існування України як вагомого фактора зовнішньополітичного життя.

Вітчизняні історики не можуть похвалитися переконливим спростуванням цієї тези. Щоправда, проблемі важливій, справді необхідній молодій суверенній українській державності присвячувалися поодинокі дослідження. Та вони не знаходили належного відгуку й продовження. Історія міжнародних стосунків України та політики щодо неї все ще залишається занедбаною ділянкою наукових досліджень.

Вказане безпосередньо позначається на тому, що вся історія України у кращому випадку зображується ізольовано, у відриві від світової історії, загального історичного процесу, його здобутків і втрат, у гіршому — взагалі виключається з його розвитку.

Звідси — ще одна важлива наукова причина необхідності дослідження й широкого висвітлення проблеми "Україна в історії міжнародних відносин". Дозволяючи простежити багатогранний спектр її спілкування з іншими народами та країнами, ставлення іноземних держав до вузлових питань її минулого, основні риси українського бачення навколишнього та далекого світу, внеску у його життя, геополітичні інтереси, вона напряду прокладає шлях до показу місця України в світовій історії.

Годі й говорити, що відтворення цього є необхідною, принаймні однією з найважливіших передумов, мабуть, найраціональнішими методом з'ясування органічного зв'язку історії України із загальним процесом розвитку людства. Неважко зрозуміти, що саме це є сьогодні назрілим і невідкладним завданням вітчизняної історіографії, а відповідно й багатотомника, про який йдеться. Належне висвітлення міжнародних відносин — показник рівня багатотомного синтетичного дослідження історії народу, одна з головних вимог сучасної науки.

Зрозуміло, що це непросте завдання вимагає якісного розширення документальної бази розвідок, освоєння нових напрямів досліджень. Мається на увазі, перш за все, вирішальний прорив до цілини матеріалів іноземних архівів, а також оволодіння методикою досліджень практично нових для України напрямків історичної роботи.

Проблеми історичного аналізу міжнародного становища України не знайшли скільки-небудь задовільного розкриття у попередній багатотомній історії України. Розгляд причин такого явища виходить за рамки даного тексту. Відзначимо лише одну з них — відсутність концептуальної проробки проблеми, що й досі практично лишається поза увагою.

Підхід до історії України лише як до минулого частини нерозривного цілого, коли до багатовікового шляху самобутнього, великого й чисельного європейського народу звертались переважно тільки для ілюстрації окремих етапів історії Росії або Польщі, фактично виключав його з міжнародного життя Європи та світового розвитку. У відзначеному щойно плані в українському народі вбачали націю не тільки недержавну, а й навечно забуту, назавжди прикуту до інших держав, приречену розчинитись у їх складі. Здобуття українським народом суверенної незалежної державності має покласти край подібним заялженим настановам.

Водночас необхідно здійснити рішучий прорив у дослідженні проблеми "Україна в історії міжнародних відносин". Адже саме неіснування власної суверенної незалежної державності українського народу пояснює головну причину нарочитого нехтування нею, того, що вона (проблема) — це стосується й останніх років — користувалась навіть значно меншою популярністю, ніж історія міжнародних відносин у самій Україні. Зрозуміло, що у пропонованому тексті основним напрямком зовнішньополітичної історії приділятиметься більше уваги.

Геополітичні аспекти

Останнім часом, посилаючись на процеси деідеологізації та навіть деполітизації міжнародних відносин, все частіше твердять: зовнішньою політикою держав правлять їх геополітичні інтереси. Повсюдно — доречно й недоречно — посилення на них призводить до термінологічних відкриттів — йдеться вже про "геополітичні діри" тощо. Разом з цим зберігається — властиве перехідним періодам — старе неприйняття об'єктивно існуючих геополітичних реалій, що так або інакше визначають зовнішньополітичний курс різних країн, їх дії на міжнародній арені.

Геополітика викликає сьогодні надзвичайний інтерес, і це не можна вважати випадковістю. Він обумовлений, у першу чергу, величезними змінами на політико-державній карті світу. Розпад Радянського Союзу, багатонаціональних країн у центрі Європи (Чехословаччина) та на Балканах (Югославія) поставив на порядок денний проблему повноправного виходу новопосталих суверенних держав на міжнародну арену, їх включення у світову спільноту. Той, хто так або інакше прагне перебрати роль недавньої супердержави, не погоджується на існування у своїх рівноправних співчленів по колишньому Союзу РСР окремих національних зовнішньополітичних інтересів. Віднайшовши "геополітичні діри", пов'язані із міжнародною діяльністю нових незалежних держав — колишніх радянських республік — дехто в Росії, претендуючи на статус єдиного правонаступника СРСР, намагається заповнити ті уявні "діри" за допомогою власних великодержавницьких акцій.

Зовні інакше діють більш "демократичні" автори. У новітніх виданнях вони виступають із закидами на адресу геополітики як такої. "Геополітичне по суті мислення"

ідентифікується із прагненням "забезпечити безпеку і міжнародний вплив за рахунок здобуття сфери впливу і територіальних придбань" [24]. Чи не заперечується цим самим право новопосталих держав на проведення власної зовнішньої політики у відповідності з їх національними інтересами?

У останньому випадку по суті зустрічаємось із виразним рецидивом часів, коли ідеологічні мотивації дій на міжнародній арені випереджають визначення національних пріоритетів. Відданість ідеологічним догмам призводить до їх абсолютизації. Звідси серйозні негаразди суто наукового плану — зневажання сталих історичних і природних факторів розвитку кожного народу, таких як територія поселення та її стратегічне розташування, традиції способу життя та визвольної боротьби, стосунки із сусідами та виборювання власної державності, міжетнічні взаємини та міграції тощо. Це, так би мовити, у чистому вигляді, в теорії. На практиці ж ідеологічні виверти часто — густо обслуговують суто земні, несправедливі інтереси. Причому незалежно які форми ідеологічних догматів використовуються — чи то багатовікового релігійного месіанізму, чи то модерні політичні конструкції, чи то спроби їх синтезу.

Отже суть справи заплутується з обох боків — і нарочитими зверненнями до геополітичних інтересів для маскуванню великодержавних амбіцій, і запеклим запереченням їх у народів, які щойно вибороли або виборюють незалежну суверенну державність.

Розглядаючи проблему геополітичних інтересів України [25], виходимо з первинної семантики терміну "геополітика", який у найпростішому своєму тлумаченні означає: політика, що ґрунтується на територіальному розташуванні держави. І все ж йдеться про політику. А вона не може нехтувати не тільки розкладом, а й політичними прагненнями зовнішніх сил у регіоні, тактикою й стратегією сусідніх держав тощо.

Одночасно слід рішуче відкинути погляд, ніби суб'єктами (носіями) геополітичних інтересів можуть виступати лише держави, ажнік не народи. Подібні твердження заперечують природну рівність націй, їх право на вільне самовизначення, суверенний вихід на міжнародну арену, увічнюють їх поділ на державні та бездержавні. Сьогодні поширене визначення міжнародних відносин як "сукупності економічних, політичних, ідеологічних, правових, дипломатичних та інших

зв'язків і взаємовідносин", зрештою таких, що існують "між народами у найширшому розумінні цього слова" [26]. В нашому ж конкретному випадку йдеться про український народ — один з найбільших, найдревніших і найцивілізованіших народів у Європі, про автохтонне населення неосяжних і родючих територій, розташованих на перехресті магістральних шляхів з Європи в Азію та з півночі (Скандинавія та Прибалтика) до теплового басейну Середземномор'я — найславетніших вогнищ світової цивілізації.

На жаль, згадані вище неправомірні й непродуктивні схеми — у тому або іншому варіанті — продовжують циркулювати й сьогодні. Перед нами найновіша публікація "Кінець епохи великих держав", що належить завідувачому кафедрою східноєвропейської історії одного з інститутів берлінського Вільного університету проф. К.Цернаку. Аналізуючи історичні передумови сучасних змін на політичній карті Європи, автор по суті залишився на культивованих віддавна позиціях. Відстоювана ним схема розвитку минулого обмежується виключно подіями всередині трикутника Німеччина — Польща — Росія, головна увага зосереджується навколо німецько-польських та російсько-польських взаємовідносин. Про Україну не йдеться взагалі [27]. Але ж вона була не тільки основним об'єктом і головною жертвою багатовікової боротьби за першість у Східній Європі. Протягом бодай обмежених, але важливих для формування державнополітичного розкладу сил у цьому регіоні періодів — Україна виявляла значну активність на міжнародній арені, безпосередньо втручаючись у польсько-російське суперництво. Надто ризиковано жодним словом не згадати про не завжди пасивного свідка й учасника зовнішньополітичної боротьби, що за територією та населенням перевищує і Прусію і Польщу, про країну, без якої Росія не увійшла б до концерту великих європейських держав. Забута як чинник міжнародного розвитку Україна ніби несподівано й штучно з'являється сьогодні у світовій спільноті як суверенна незалежна держава. Чи ж бо не занадто політизованим виглядає такий підхід до історії?

Зовнішньополітичні інтереси Київської Русі

Гене́за геополітичних — або національних на міжнародній арені — інтересів України обіймає чимало століть.

Київська Русь у період розквіту — за часів Володимира Великого й Ярослава Мудрого — вела діяльну зовнішню

політику, виступаючи першорядним чинником тодішнього міжнародного життя. Це засвідчив митрополит Іларіон, звертаючись до Ярослава Мудрого та вірних. Він з гордістю відзначав, що Київська держава "ведома и слышима есть всеми конци земли" [28].

Тисячоліття тому накреслювалися загальні вектори зовнішньополітичних тяжінь українських земель. Наступні модифікації, що відбуваються досьогодні, визначались як змінами політичної обстановки у ближніх регіонах, розвитком світової суспільної думки, постійним переосмисленням сповідуваної людством концепції миру й міжнародного співжиття, так і науковим прогресом, що приносив нові військово-технічні засоби поневолення й захисту народів.

На зорі давньоукраїнської держави її геополітичні інтереси диктувалися передусім природним середовищем. Транспортні артерії переважною мірою проходили по ріках, які пливли на південь, до Чорного моря. Головні з них — Дніпро й Дністер. Далі шлях на Південь пролягав узбережжям "Руського моря" — найчастіше східним — через Подунав'я та Балкани, які одразу перетворилися на одну з першорядних сфер державних інтересів Київської Русі.

В період, коли вона не була оточена могутніми державами або державними об'єднаннями, умови для більш-менш незагроженого ззовні існування виглядали сприятливими. Чорне море відділяло Київську державу від загрози експансії збоку надзвичайне сильної й активної Візантійської імперії. Утвердження у Північному Причорномор'ї та Криму висувалось як головний пріоритет геополітичних інтересів Київської держави на Півдні. Стосунки з Візантією, що володіла босфорськими ключами до Чорного моря та наполегливо змагалась за Балкани, включали як суперництво, так і співробітництво. Останнє особливо виявлялося у культурній та релігійній сферах. "У той час Візантія, — вважав І.Лисяк-Рудницький, — могла, мабуть, більше принести молодій Русі, ніж латинське християнство давало новонаверненим народам Північної й Середньо-Східної Європи" [29].

Однак і це не виглядало однозначним. Жодне явище, зокрема в галузі міжнародних відносин, не може складатися і не складається тільки з позитивів. Спільність релігії — надто належність до однієї церкви — ще не гарантує щиросердисть дій різних держав. Останні прагнуть використати одна одну у своїх власних своєкорисливих інтересах.

Подібне прагнення Візантії щодо Київської держави відзначив В.Т.Пашуто. "Використовуючи церковні зв'язки з Руссю, — стверджував він, — візантійський уряд намагався впливати на її зовнішньополітичний курс і сіяти (особливо після розколу 1054 р.) відчуження між нею та ворожими імперії католицькими державами Європи" [29a].

Повертаючись до розгляду складників ситуації у Причорномор'ї, не можна відкидати й безсумнівних і тривалих античних впливів на ці приморські території й Україну в цілому. За І.Лисяк-Рудницьким "...українські землі належали до сфери променювання грецької й геленістичної культури вже добрих півтора тисячоліття до хрещення Руси" [30].

У Північному Причорномор'ї склався на той час один з головних вузлів історичного розвитку самої європейської християнської цивілізації. Боротьба проти постійних наїздів кочових народів зі Сходу, яка диктувалась геополітичними потребами Київської Русі, відповідала найжиттєвішим інтересам Європи, ціною величезних жертв рятувала і врятувала її від страшного лихоліття. З цього приводу авторитетний російський історик О.С.Пресняков слушно зазначав, що "за своє служіння справі європейської культури Київщина заплатила раннім надривом своїх сил: величезне історичне завдання лягло на неї в епоху, коли Київська Русь була ще неміцно побудованим організмом, який (щойно) вийшов з періоду внутрішнього бродіння, та молодим у соціологічному плані середовищем" [31]. Сказане вище — вагоме пояснення несприятливих міжнародних умов функціонування першої української державності і — разом із цим — незаперечний доказ її первинної належності до Європи, європейської цивілізації та історичного розвитку.

На території нинішньої України предки сучасних українців заступили руйнівним кочовим ордам шлях у Європу, захистили західну цивілізацію. В такий спосіб південна сфера геополітичних інтересів давньоруської держави міцно перепліталася із східною та західною, єднала їх.

Перед тим як розпочати розповідь про них — кілька слів про північ, куди вів шлях до Балтійського моря. Первісно становище тут виглядало найспокійнішим. Але не безхмарним. У Києві добре розуміли важливе значення Литви у торгівлі із Прибалтикою та Скандинавією, для посилення позицій Русі у боротьбі з набігами пруссів та польською експансією, що набирала силу. Агресії чинився енергійний

опір, особливо тоді, коли українські князівства зміцнювали своє внутрішнє й зовнішнє становище. З часом основна роль у відстоюванні інтересів східного слов'янства на північному заході перейшла до Галицько-Волинської Русі. Активно діяв на цьому напрямку славетний Роман Мстиславович, здійснюючи походи на Литву. У народну пам'ять вони вкарбувалися відомою примовкою "Ой, Романе, Романе, худо живеш, Литвою ореш".

Наприкінці XII — на початку XIII ст., із виникненням союзів литовських земель становище починає погіршуватись. Ареною активності литовських дружин стають Брестська земля, Підляшшя, Волинь, Полісся. Поступово виникають міждержавні відносини, укладаються перші договори, передусім з князівствами Галицько-Волинської Русі. З утворенням Великого Князівства Литовського розпочинається енергійне розширення його володінь за рахунок українських земель. Ще пізніше, коли безпосередньо за північними рубежами України пролягає найкоротша відстань між Москвою та Варшавою, — столицями ворогуючих за першість на Сході Європи держав, коли тамтешній регіон — із Смоленськом включно — стає ареною їх жорстоких зіткнень, ситуація радикально змінюється.

Активна роль Київської Русі у розвитку Володимиро-Суздальської Русі, згодом Московської держави, більше того, у колонізації всієї Північно-Східної Русі обумовлювала природні східні інтереси українських земель. З часом перевагу дістали інші фактори, що імпульсували вже з колишніх північно-східних доменів Великого князівства Київського. Надзвичайно суперечливі складові характеризують російсько — українські відносини, яким протягом більшого історичного періоду досьогодні належало і на майбутнє належатиме пріоритетне значення в системі вітчизняних зовнішніх національних інтересів. Звідси — надзвичайна відповідальність у безсторонній аутентичній оцінці їх історичного підґрунтя.

Феодалне роздроблення і розпад Київської держави — звичне та об'єктивно закономірне явище доби середньовіччя. Типовим є й складний і суперечливий, іноді загострений характер відносин між окремими частинами таких державних об'єднань. Часто-густо далеко розходяться їх шляхи, у стосунках між ними проступають виразні антагоністичні моменти. Взаємовідносини між метрополією — Київським великим Князівством, з одного боку, та його периферією —

Володимиро-Суздальським, з другого — розвивалися об'ємніше та неоднозначніше. Хоч яким малотривалим у загальноісторичних масштабах не виглядає існування Київської Русі, вона встигла дати надзвичайно багато всім її частинам, особливо у культурному, релігійному та військовому плані. І все ж, головне у взаєминах між Україною — безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, з одного боку, та Московією, а згодом Росією, — з другого, все більше визначалось їх окремими зовнішньополітичними інтересами. Багато доклали до цього й особливості внутрішнього розвитку великих східнослов'янських регіонів.

*Україна й Московія. Джерела й спрямування
теорії "III Риму"*

Історичні розбіжності геополітичного становища земель відповідно Великого князівства Київського та Північно-Східної Русі почали формуватися за часів феодальної роздробленості. І справа не тільки у необхідності зосередження сил різних князівств на боротьбу із різними супротивниками, що діяли з різних географічних напрямків. Боротьба за великокняжий престол у Києві переростає у боротьбу за підкорення окремих держав-князівств, у невинні феодальні війни.

Відмінні у зародку геополітичні інтереси владно даються взнаки у той історичний період, коли українські землі опинились під владою спочатку Великого князівства Литовського, потім Польщі, а Московська держава звільнилась від ярма Золотої Орди. Прагнення московських правителів "округлити" свої володіння включали й одверто ворожі дії щодо українських земель і віддачу їх на поталу жорстоким завоюювачам з Півдня. М.П.Драгоманов посилався у цьому зв'язку на політику великого князя Івана III, який "сумел для достижения специальных московско-владельческих целей опустошить славянский Новгород и Вятку, и приготовить немцам и шведам господство на Балтийском море, и насылать Менгли-Гирея на "литовские" города Киев и Чернигов, и помог крымцам вместе с турками устроить второе, едва ли не помноженное издание батыевщины для всего юга Руси" [32].

Різні історичні завдання стояли тоді перед українським народом, з одного боку, та Московською державою, — з другого. Українці боролися за ліквідацію чужоземного панування, а Москва переходила до політики активного розширення своїх меж. Милій серцю феодальних вельмож

вотчинний принцип володарювання, який багато в чому спричинився до роздроблення й падіння Київської Русі, тепер, на новому історичному етапі, мав прислужитись московському великому князю для "придбання" нових територій.

Після розширення володінь московського князівства за рахунок етнічних великоруських земель (як сусідніх, так і Північно-Західної Русі) на порядок денний була висунута проблема приєднання колишніх територій Київської Русі, населених білорусами та українцями. Для здійснення нових амбітних і далекосяжних проектів аргументів вотчинного порядку, які виглядали переконливо на князівському чи боярському рівні, було обмаль. Навіть коли йшлося про населення Московської держави. Далеко більшою мірою таке стосувалося земель колишньої Київської Русі, передусім українських, на які тепер претендувала Великоросія. Виникла потреба у принципово новій загальній ідеологічній конструкції, покликаній обґрунтувати правомірність перетворення досі, умовно кажучи, мононаціональної — точніше монослов'янської московської держави на багатонаціональну, загальнослов'янську. Нею стала теорія ІІІ Риму.

Остання була висунута у першій чверті ХVІ ст. псковським ченцем Філофеєм у численних посланнях до московських великих князів, які шанобливо йменувались царями, та до кореспондентів нижчого рангу. Ось основні підсумкові положення ("мала некаа словеса"): "Да веси, христолюбче и боголюбче, яко вся христіанська царства прійдоша в конец и снидошася во единое царство нашего государя по пророческим книгам, то есть росейское царство. Два убо Рима падоша, а третій стоит, а четвертому не быти" [33].

Москва виводила свої великодержавні претензії від Другого Риму — Константинополя. При цьому вона ажніяк не могла оминати Київ. "Мати міст руських" — центр землі української — не лише територіально, а й історично розташувався на півдорозі від Москви до Царгорода. Україна розглядалась не тільки як найважливіший та багатющий стратегічний плацдарм, що приводив Великоросію до незамерзаючого Чорного моря та на Балкани. Київ становив неодмінну ланку генеалогічного дерева, що мало зв'язати московських царів — через Великих князів Володимира Великого й Ярослава Мудрого — з імператорами Східної Римської імперії. В силу об'єктивних природно-географічних,

історичних і етнокультурних обставин Україна виявилась першим і невідмінним етапом на шляху здійснення амбітних проєктів перетворення Московської держави на велику світову державу масштабу стародавньої Римської імперії.

Теорія Ш Риму вбиралась у шати релігійної ідеології. Претензії Москви на статус великої світової держави обґрунтовувались необхідністю збереження й процвітання християнства, яке прийшло до Москви через Київ. Релігія виразно зміщувалась з політикою. Перш за все — із її здійсненням щодо України та її народу. Існування єдиної православної віри великоросів та українців трактувалося як належність їх до єдиного православного народу, заперечення національної окремішності українського народу. Активне включення створеного невдовзі Московського патріархату у здійснення експансіоністської зовнішньої політики Російського царства посилювало зрощення та єдині дії церкви й держави, духовної й світської влади.

Відповідно в самій Україні розширювалась протидія експансіонізму з півночі. Прагнення української церкви до самостійності найпомітніше виявлялося у періоди піднесення національно-визвольної боротьби, здобуваючи іноді, як це було в часи Хмельниччини, підтримку вселенської православної церкви. Та впливи адептів Ш Риму виявилися сильнішими. Укладення договору 1654 р. розглядалося в оточенні царя Олексія та патріарха Нікона як важливий успіх ідей Ш Риму, запорука їх неминучого й швидкого здійснення.

Після своєрідної опали, пов'язаної з боротьбою Петра I за підкорення церкви царській владі та ліквідацією у 1721 р. посади московського патріарха, концепції Ш Риму дістають могутнього імпульсу у зовнішній політиці Катерини II. Оволодіння південноукраїнськими степами й Кримом дозволяє Росії стати твердою ногою на Чорному морі. З українських берегів, здавалось, вже видний храм Св.Софії у Константинополі. Марш до нього перетворюється на одне з найголовніших завдань зовнішньої політики Російської імперії у XIX — на початку XX ст. з першою світовою війною включно.

У тому винятковому місці, котре надавалось Україні у планах здійснення концепції Ш Риму, в месіанських мареннях Москви — одне з найважливіших пояснень надзвичайної живучості уявлень щодо неможливості окремого — поза

Росією — існування української державності, які значною мірою збереглися в сусідній великій державі донині, об'єднуючи і правих і лівих.

Проголошена монахом Філофеем на початку XVI ст. теорія "III Риму" майже п'ять віків тяжіє над українсько-російськими відносинами. Ще й сьогодні вона пропагується, скажімо, телевізійним каналом "Останкіно" за допомогою незграбних віршиків "Мы тебя отстоим, Третий Рим", далеко більш отруйних псевдопатріотичних гасел. Між тим у світлі тривалого, півтисячолітнього історичного досвіду і — на превеликий жаль — сучасний подій не можна охарактеризувати догмати теорії "III Риму" інакше як великодержавні й шовіністичні.

Причорномор'я — важливий напрямок української геополітики

В окремі періоди особливо нестерпних і руйнівних турецько-татарських походів на Україну запорозькі козаки, належачи до єдиної з росіянами православної конфесії, сподівались дістати допомогу Москви. "З такою надією, — розповідав М.П.Драгоманов, — Дмитро Вишневецький удавався до Івана Грозного, царя московського. Тільки нічого з того не вийшло. Москва була однаковою для кримських татар, як і Польща. Приходилося українцям самим справлятися з татарами та з турками" [34].

Коли ж, на рубежі XVII і XVIII століть, Москва безпосередньо приступила до боротьби за Чорне море, вона активно використовувала для досягнення цієї мети Військо Запорозьке. Так було під час обох походів князя В.В.Голіцина на Крим, азовських діянь Петра I. Відповідальність за невдачу першої з відправ фаворит правительки Софії поспішив перекласти на українського гетьмана Івана Самойловича. Його наступникові Івану Мазепі ніби пощастило більше — ставало зрозумілим, що причини поразок заховані глибше. Адже спільне російсько-українське військо не мало тилової підтримки. "Приходилось ждати, — з'ясував далі М.П.Драгоманов, — поки знову потроху наповняться степи українським населенням" [35]. Що ж до Азова, то в іншій своїй праці "Турки внутренние и внешние" визнаний науковий і громадський авторитет, звертаючись до російських великодержавників з "Нового времени", у цілковитій відповідності з історичними фактами відзначав, що турецьку

фортецю взято "вашими казаками, донцями, вместе с нашими." [36].

У подальшому — участь українського народу в здійсненні зовнішньої політичних цілей Російської імперії збільшувалася. Пошлемося на приклад оволодіння Кримом і всім Північним Причорномор'ям. Шлях до них пролягав українськими землями, оволодіти узбережжям можна було лише за діяльною та безпосередньою участю українців. Адже, скажімо, повітряно-десантних військ, як і авіації, тоді не існувало.

Щойно відзначене засвідчує: Москва до часу віддавала перевагу іншим, ніж чорноморський, напрямкам своїх інтересів; безпосереднє зацікавлення цією геополітичною сферою виявилось пізніше, ніж в Україні, вже після того, коли наша земля увійшла до складу Російської держави.

Далі. Було б, на наш погляд, невиправданим не бачити, що зміст українсько-російських відносин виходив за межі концепцій III Риму. На їх перебіг впливали й інші фактори, що відповідали справжнім історичним потребам двох братніх народів. Ці взаємини спирались на позитивну зовнішньополітичну програму доти, доки відстоювання геополітичних інтересів Росії на півдні не переростало своїх раціональних меж, перетворюючись на програму експансіонізму й загарбань. Настільки, наскільки ці інтереси збігалися із життєвими потребами усього східного слов'янства.

До їх числа безумовно належала ліквідація постійної загрози турецько-татарських наїздів з Півдня, з Криму, що стали справжнім багатовіковим болем України. То було й мирне освоєння Великого Степу працею та вмінням хліборобів-українців. Пошлемося в цьому зв'язку на думку О.Субтельного: "Одвічне просування східних слов'ян до родючих чорноземів Півдня, до Чорного моря було постійним чинником історії України. До кінця XVIII ст. ця мета була нарешті досягнута. Південна третина України відкрилася для розвитку головним чином завдяки зусиллям російського імперського уряду, й за значенням цю подію можна порівняти з колонізацією американського Заходу. В освоєнні Півдня інтереси українського суспільства співпали з інтересами російського імперського експансіонізму" [37].

Разом з цим не можна бачити того, що бажане здійснення, здавалось би, спільних історичних завдань геополітичного порядку не приносило й не могло принести Україні вагомих зовнішньополітичних надбань. Навіть саме

її ім'я залишалося виключеним з офіційних міжнародних відносин. Неодмінною складовою російської імперської практики було й те, що навіть відстоювання зовнішньополітичних прагнень України використовувалося для посилення великодержавного гноблення у внутрішньополітичній сфері, передусім у російсько-українських взаєминах в межах єдиної держави. Одразу ж після завоювання Криму й відтіснення турецьких впливів з Північного Причорномор'я за Дунай було ліквідовано Запорозьку Січ, а згодом і рештки української автономії, що залишилися від гетьманської держави. Адміністративне управління Україною було уніфіковано на загальноросійський зразок: її територія складалася вже тільки з губерній, безпосередньо підпорядкованих імперському центру.

На західних рубежах

Схожі події в кінцевому підсумку відбувалися й на західному та південно-західному напрямках взаємин України із своїми сусідами. Їх генезис обіймає довгі століття, сягаючи знову-таки у часи розквіту Київської Русі. На підставі міжнародних документів історики вважають, що владу Києва визнавали землі хорватів (Перемишль), дулебів (Червенщина), а також розташованих південніше по Дністру тиверців. В період одного з найвищих піднесень Київської Русі великий князь Володимир йде походами не тільки до Перемишлянщини й Червена. Він заходить далеко "в землю Лядскую". Та навіть тоді володареві Києва було зовсім нелегко втримувати постійний контроль над розвитком подій у Галицькому й Волинському князівствах. Щоправда, для забезпечення загальних зовнішньополітичних інтересів усієї Русі на заході в цьому до часу не було особливої потреби. І Галичина, й Волинь незмінно та досить активно оберігали її від польської та угорської експансії, хоч у полоні останньої опинилось Закарпаття. Зважаючи на взаємини з впливовими західноєвропейськими чинниками, серед них — з таким могутнім, яким виявився Рим, галицьким і волинським князям доводилося діяти із неабияким дипломатичним хистом, виявляти належне розуміння державних інтересів усього східного слов'янства, Великого князівства Київського зокрема.

Втім роль Галицько-Волинської Русі у взаєминах із західними та південно-західними сусідами зовсім не була допоміжною. За часів розквіту, що співпали з падінням

престижу великокняжого столу в Києві, вона самостійно вступає у активні стосунки з Польщею та Угорщиною, німецькими й литовськими державними або' державно-племінними утвореннями, врешті — з папським престолом. Галичина, а згодом і Волинь, спираючись на гірський український край — Буковину, відіграють дедалі зростаючу роль на південно-західних рубежах Київської держави. Продовжується тенденція, започаткована Святославом Ігоревичем та Володимиром Мономахом. До Дунаю й Чорного моря прямують торговельні шляхи. У тутешні малозалюднені степи тягнуться у пошуках волі городський люд, часом — невдалі претенденти на князівські престולי. Дунайське Причорномор'я стає важливим районом галицької колонізації. Ярослав Осмомисл, розповідає автор "Слова про Ігорів похід", "зачинив ворота Дунаю", володарював там, "суди рядячи по Дунаю".

Далекоглядніші з галицьких державних мужів глибоко переймались національними інтересами всієї Русі. Таке наочно виявилось вже в боротьбі з першим монголо-татарським походом на Київську державу. Літопис (квітень 1223 р.) свідчить: "А галичани й волинці, кожен зі своїми князями~прийшли кіньми. А вигонці галицькі рушили по Дністру і ввійшли в море, — човнів же було тисяча. І ввійшли вони в ріку Дніпро, і провели (човни) вгору до порогів, і стали коло річки Хортиці, на броді близ Протоlochів" [38]. Тут вони з'єдналися із військом, яке рушило назустріч татаро-монгольським завойовникам. "Судячи по числу човнів, — вважає М.С.Грушевський, — мусило їх бути кількадесять тисяч. Проводили ними дві близше нам незвісні особи — Юрій Домамир'яч і Держикрай Володиславич; вони могли бути й галицькими воєводами..." [39].

Не слід думати, що тісна взаємодія галичан і наддніпрянців мала односторонній характер. Вхідження Галицько-Волинського князівства до складу Київської держави відіграло величезну позитивну роль для західноукраїнських земель. На цьому наголошував найкомпетентніший знавець їх минулого І.П.Крип'якевич. "Для Волині і Підкарпаття, — підсумовував він, — приналежність до Київської Русі мала велике значення. Західні землі встановили тісні зв'язки з культурним і політичним життям всієї Русі і могли брати активну участь у вирішенні загальнодержавних питань. Це підносило рівень суспільного розвитку, краю і не дозволяло йому замкнутися у колі своїх місцевих інтересів. Зв'язок з

Києвом забезпечував західні землі від агресії польських князів. Найвидатніші київські князі з особливою увагою організовували захист західного пограниччя.

Тісні політичні зв'язки з Києвом сприяли зміцненню культурного єднання різних частин Русі, головним центром якої був Київ™. В ті часи вперше на західних окраїнах було прийнято назви "Русь", "руський". В західних джерелах Галичину починають звати Руссю" [40].

Невикористане почуття належності до спільної української батьківщини й державності перетворилось на сталий фактор національної свідомості населення західних земель від давніх давен і досьогодні.

Специфічним напрямком зовнішньополітичної активності Галичини й Волині лишався Захід, дороги, що вели в Європу. Тут зусиллями князів, воїнів, купців, ширшого люду зав'язувався один із важливих вузлів геополітичних інтересів України. Природні й зрозумілі (з огляду на географічне становище також) європейські орієнтири галицько-волинської політики не послаблювали, а певно посилювали позиції західноукраїнських земель у всій, обтяженій феодальним розбратом Древній Русі. Данило Романович вживав активних дій до збирання її земель, претендуючи на керівництво всією східнослов'янською державою. Літописний звод 1246 р., вважає В.Т.Пашуто, "наполегливо підкреслював думку про "вотчинне право" князя Данила Романовича не тільки на Волинь і Галичину, а й на першість у Київщині та усій Русі" [41].

Здійснити таке завдання у розірваній на феодальні державки Русі було неможливо. Внутрішні чвари порізнили й українські князівства. Чернігівські володарі нерідко спілкувалися з польськими противниками Галичини й Волині. Бувало, що із заходу йшли походом на деснянський край. На жаль, це від'ємне явище не залишилося у сивій давнині, відгукнувшись, скажімо, у нашому столітті у взаєминах ЗУНР і Директорії УНР.

Падіння Галицько-Волинської Русі припинило функціонування в міжнародних відносинах останнього носія першої української державності.

Між М осковією і Польщею

Бездержавний період, який обійняв понад три століття життя України, не змінив її зовнішніх пріоритетів, продиктованих природногеографічними факторами. Поволі українські землі

все більше втягувались у складні, напружені й болючі події політичного, військово-стратегічного та геополітичного плану, що розгортались у Східній та Центральній Європі.

Позбавлені атрибутів державності внаслідок включення до складу Великого князівства Литовського, українські землі не підпали тут під прес всеохоплюючого придушення національного у сфері мови, культури, релігії тощо. Становище виразно змінилося після унії Польщі й Литви. Загальні наслідки Люблінської унії були з'ясовані М.С.Грушевським, про що йшлося вище.

У міжнародно-політичному плані 1569 р. приніс відчутну перевагу Польщі над Росією у двобої за першість на Сході Європи. Ця боротьба охоплювала весь простір від Балтики до Чорного моря.

На північному фланзі протиборства обидві держави активно змагались за Прибалтику, у середній частині — за білоруські землі. Та головним об'єктом їх кількасотлітнього суперництва була — зважаючи на стратегічне й географічне становище, природні багатства й людський потенціал — Україна. Оволодіваючи її землями, Польща отримувала ключі до панування на Сході Європи. Вона відтісняла свого головного суперника — Московську (Російську) державу від більш-менш помітної участі в європейських справах, закривала їй вихід на Південь, до Чорного моря.

Але Москва не збиралась відступати. Становище, що склалося, досить переконливо змалював М.М.Покровський. "До 1620 років, — писав він, — Московська Русь була відтіснена на схід далі, ніж це було будь-коли з часів Івана III ...сухопутний західний кордон з Литвою підійшов майже до меж нинішньої Московської губернії. Дніпро на всьому протязі став неросійською рікою. Такий розгром, здавалося, повинен був би надовго відбити охоту від будь-яких починань, спрямованих у цей бік. Насправді, XVII століття виявилось віком "західних" війн в той час, як XVI було переважно віком війн східних" [42]. Саме XVII століття стало вищою точкою російсько-польського двобою за Україну. Для Польщі втрата загарбаних нею українських територій означала цілковите прощання з мареннями про великопанську державу — "від моря до моря". Позбавлена українських земель, Польща перетворилась би на державу подібну до численних німецьких курфюрств чи герцогств.

Водночас плани обох претендентів загрожували самому існуванню української нації, були несумісні з її незалежністю й державністю. Та й здійснити їх можна було лише в теоретичних експансіоністських побудовах, на папері. Попри все Україна продовжувала жити, стаючи дедалі вагомішим фактором історичних процесів Східної Європи. Зростання національної свідомості живило одвічне почуття єдності українських земель. Важливим джерелом існування української нації був розвиток її культури. На початку XVII ст. Київ виростає в один із найбільших європейських культурно-освітніх центрів. На дніпрові береги тяглися, передусім, представники слов'янських народів Півдня й Сходу Європи з Московією включно. До Києва та з нього йшли люди, різні за своїм соціальним і майновим станом — як сказали б сьогодні — представники народної дипломатії. Вони несли у ближні та більш віддалені краї відомості про українців, їх життя, проблеми й поривання. На міжнародній арені все більше помітною силою ставало військо запорозьке. Українських козаків знали державні діячі у Західній Європі, докладаючи багато зусиль, щоб залучити їх до здійснення власних зовнішньополітичних замірів. Загони запорожців брали участь у Тридцятилітній війні, що провістила новий політико-державний устрій у Європі.

*Про зовнішньополітичні проблеми
БХмельницького та його наступників*

Далеко більш вагомими були, звичайно, авторитетні впливи козацтва у подіях на рідній землі та навколо неї. Воно відіграло першорядну роль у визвольній війні 1648-1654 рр., в ході якої народилась і почала успішно діяти, зокрема у міжнародних відносинах, друга українська державність. Визвольна війна українського народу і наступні роки — багата й славна сторінка у його дипломатичній історії.

Цей період — принциповий для з'ясування теми, що розглядається. Відновлення української державності, приводило в дію складний комплекс внутрішніх і зовнішніх чинників, пов'язаних із виходом України на міжнародну арену. Незважаючи на зрозумілі, викликані часом суттєві відозміни, геополітичні фактори становлення української державності — з поправкою на епоху — продовжують діяти. Звідси інтерес до міжнародної обстановки визвольної війни середини XVII століття.

Керівництво плідними зносинами з іноземними країнами займало неабияке місце у державотворчій діяльності гетьмана Богдана Хмельницького. "Здається не було дня, — зазначав відомий польський історик Л.Кубаля, — щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, кур'єрів і посланців, і не посилав своїх" [43]. Інтенсивність цієї діяльності зростала. Австрійський посол єпископ барон Парчевич, прибувши до Чигирини в березні 1657 р., засвідчив перебування в гетьманській столиці Двох послів шведських, двох послів семигородського (трансильванського) господаря Ракоці, послів з Москви, послів турецького, польського, кримського, трьох послів з Молдавії, трьох з Волощини, спеціального посла з Варшави до дружини гетьмана, представників з Литви [44].

Видатний дипломат Б.Хмельницький вміло маневрував у вирі зовнішньополітичних хитросплетінь, прокладаючи шлях кораблю молодій українській державності. Гетьман був свідомий того, що добре розуміється на складній міжнародній обстановці та володіє нею. На лютневих (1649) переговорах у Переяславі, відкидаючи залякування польських делегатів шведською армією, яка нібито виступить проти України, Б.Хмельницький заявив: "Загрожує мені шведами — і ті мої будуть" [45]. Наступні події довели далекоглядність гетьмана.

Не тільки в Україні та сусідніх країнах, а й у державах Західної Європи високо оцінювали видатні державні й дипломатичні якості керівника новопосталої України. Французький офіцер П'єр Шевальє, добре обізнаний із тодішньою зовнішньополітичною практикою і з подіями, що розгорталися на сході континенту, вважав Б.Хмельницького діячем кромвелівського масштабу, що зміг подолати Польщу, яка уявлялась непереможною володаркою Східної Європи. Він наголошував, що Б.Хмельницький, очоливши незчисленні й хоробрі армії запорозьких козаків, вправно "приводить у рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути". Гетьман України, твердив П.Шевальє, "не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії" [46].

На цих же переговорах, висловлюючи непохитну рішимість захищати рідну землю, гетьман чітко окреслив важливі підстави зовнішньої політики керованої ним ук-

раїнської держави — незацікавленість у збройних конфліктах з сусідами, відсутність презентацій на чужі території "За границю війною не піду, — пояснював Б.Хмельницький, — шаблі на турків і татар не підйму. Досить маю в Україні, Поділлі і Волині тепер... у князівстві моїм по Львів, по Холм і Галич" [47]. Три з половиною століття, які минули від заяви одного з найяскравіших будівників державності України, підтвердили її вірність проголошеним миролюбним принципам.

Зовнішньополітична спадщина української державності часів Б.Хмельницького не знайшла ще належного висвітлення. Брак потрібних для цього документальних матеріалів відзначив М.С.Грушевський. "Розуміється матеріал все таки не вичерпаний, — характеризував він свої фундаментальні дослідження дипломатичної діяльності гетьмана. — Особливо се треба сказати про заграничні зносини Хмельницького: татарські, турецькі, молдавські, семигородські, австрійські, пруські, шведські; тут ще лишається робота на довгі літа" [48]. Мусимо визнати — за час, що минув, її не вдалося просунути далеко вперед. Таке ще більшою мірою стосується наступного періоду. Це і змусило В.А.Смоля та В.С.Степанкова із жалем констатувати: "Не опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду української держави другої половини XVII ст." Слушно відзначається й невивченість несприятливої геополітичної ситуації України періоду визвольної війни [49].

Напевно, найважливішим у цьому зв'язку є наслідування прикладу дослідників, які пропонують нові підходи до висвітлення Визвольної війни українського народу. Відзначимо, що надзвичайно актуальним є завдання розробки концептуального підходу до дипломатичної історії Держави Б.Хмельницького та його наступників, тобто розгляд подій середини й другої половини XVII ст. з позицій власних геополітичних (національних на міжнародній арені) інтересів України.

"В фокусі панорами, — пояснює М.С.Грушевський, — стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річи Посполитої "під високу руку" московського царя; він переносить центр ваги в Східній Європі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс європеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Європи і т.д." [50]. Своєрідну дію складного механізму міжнародних

відносин, пов'язаного із наслідками визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. відтворила лаконічна й образна формула М.П.Драгоманова: "поляки зробили з Москви Росію, притиснувши до неї Україну" [51].

Голоси російських істориків (В.Й.Ключевського тощо), які твердили, що акт 1654 р. обтяжив зовнішню політику Москви, відкинуті сучасною історіографією. Відомий та різнобічний дослідник Б.Ф.Поршнєв вважав Переяславську угоду "однією з передумов... для боротьби за вихід до морів на півночі й півдні. Без цієї передумови не зрозуміти блискучих сторінок російської (руської) військової слави наступного, XVIII віку: великої Північної війни, включаючи полтавську "вікторію", перемог на Балтійському й Чорному морях, визволення Криму й Прибалтики, військових тріумфів російської армії й флоту під проводом Суворова й Ушакова" [52]. Звичайно, не можна не помітити заявлений мотив російської історіографії, яка вбачала у перемогах багатонаціональної армії славу лише російської зброї. Та у цитованому підсумку розвідки "К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов" Б.Ф.Поршнєв, називаючи одну з суттєвих першопричин таких перемог, фактично спростовує наведену, живучу й сьогодні, тезу. І друге, на наш погляд, більш суттєве. До здобутків возз'єднання зараховується і "полтавська вікторія". Не витрачатимемо час і не будемо моралізувати з цього приводу. Важливіше інше — констатація того, що Переяславський договір завдав — і чимало — не лише прикрощів, а й загальновідомого нищення Україні.

Сказане щойно підтверджує обов'язкову необхідність нового підходу до проблем українсько-російських і українсько-польських взаємовідносин. Йдеться в даному випадку не тільки про окремий їх розгляд, навіть не про аналіз одних з них у тісному зв'язку з другими. У цьому випадку з великою долею вірогідності повториться те, що спостерігалось протягом усіх минулих століть — останніх десятиліть особливо — ці принципові проблеми так або інакше розглядатимуться крізь призму політичних уподобань та залежних від них історіографічних побудов, що скеровуватимуть симпатії авторів вбік Москви або Варшави, Росії чи Польщі, відповідно — Сходу або Заходу.

До 1 грудня 1991 р. така позиція знаходила якщо не розуміння, — неприйнятне з погляду стерильного про-

фесіоналізму — то більш або менш вірогідне пояснення. Доки той або інший народ, позбавлений власної державності, виборює її, попри всі розрахунки на власні сили, він не може абстрагуватись від міжнародної обстановки, у якій відбувається боротьба. Суворе реалістичне вимагає ретельного врахування дії зовнішньополітичних чинників, що сприяють або перешкоджають становленню національної державності, її утвердженню й зміцненню. Перетворення з об'єкту на суб'єкт міжнародних відносин — справа надзвичайно складна й відповідальна, зокрема з погляду розвитку загальної зовнішньополітичної ситуації.

Адже сама тільки поява нової незалежної держави означає як мінімум спочатку територіальні втрати для сусідніх країн — незалежно від того, що відповідні місцевості були колись придбані силоміць, всупереч волі корінного населення. Коли ж нова держава утворюється великим народом, який за чисельністю — обмежимося у даному разі лише цим поодиноким кількісним показником — не поступається населенню сусідніх країн, йдеться далеко про більше: виникнення на міжнародній арені впливового й самостійного зовнішньополітичного чинника, з котрим не можна не рахуватися у найсерйозніший спосіб, отже, про принципову зміну геополітичної ситуації в регіоні.

За подібних обставин різні внутрішні сили з власних мотивів, розгляд яких виходить за межі наших завдань, розраховують на підтримку ззовні. (Такі настрої неминуче віддзеркалюються на сторінках історичних праць). Та нас цікавить нині — в умовах здобуття незалежності — бачення зовнішньополітичних проблем не через їх реалізацію у стосунках з тими або іншими державами, а через той вплив, який саме її — України — функціонування справляє на міжнародні відносини, геополітичну ситуацію в світі.

Ще один аспект комплексного підходу до проблеми. Важливо, на наш погляд, розглянути її зсередини, з боку України як самодостатнього національно-державного тіла. Звідси необхідність відповіді на корінне запитання: яким було загальне ставлення навколишнього тодішнього світу на постання української козацької державності. Конкретно йдеться, передусім, про спільне у реакції основних держав, що претендували на українські землі — Росії та Польщі. Про третю із безпосередньо заторкнутих зовнішніх сил — Туреччину з її кримським васалом — в даному випадку не

йдеться з кількох причин. По-перше, вона виглядала дещо іноземним тілом у суперечках християнського світу Східної Європи. По-друге, — керувалась переважно тактичними мотивами — її цікавив, передусім, ясир, данина, негативний, так би мовити, матеріальний вигаш. І врешті, третє, мабуть, найголовніше — через століття, принаймні протягом кінця XVIII — кінця XX вв., Туреччина перестала вести активну зовнішню політику на північному напрямку. Відповідно головні негаразди геополітичного порядку чекали Україну на лінії Схід-Захід.

У працях поважних істориків відзначено характерне явище. Найбільшим боєм гетьмана Б.Хмельницького була можлива загроза спільного антиукраїнського фронту Росії та Польщі. На підтвердження наведеного положення, яке фактично ігнорувалося у попередньому багатотомнику, пошлемося на дослідження протилежних за ідейними та методологічними поглядами вчених. В.Клипинський відзначав, говорячи про рішення Б.Хмельницького домагатись союзу з Росією: "До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну "вічний мир", заключений давніше між Москвою й Польщею розірвати та обох монархів — Царя й Короля — розєдинити. І як не було, здається, засобу, якого б — почавши від дарування Цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах "розорати Татарами" царство московське скінчивши — не вживав в тій своїй політиці Гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютости, як всяка звістка про польсько-московську згоду" [53].

У свою чергу, характеризуючи переписку Б.Хмельницького з Москвою та московськими урядовцями на початку визвольної війни, М.М.Покровський зауважує: "У перших же листах перед нами постає дивовижний, з погляду традиції, образ — московсько-польського союзу проти козаків" [54]. Гетьман розпізнав нещирі пояснення концентрації 15-тисячного московського війська під Путивлем прагненням протидіяти можливому походу татар на північ. Він писав, що російські воєводи "в речи татар, а более на самих нас хотели ляхам помогать" [55]. Через короткий час, маючи нові докази московсько-польського спілкування, Б.Хмельницький гнівався: "Не надеялись мы того от вас, чтобы вы ляхам, недоверкам, на нас, православных христиан, на братик свою, помощь войсками своими давали..." [56].

Після публікації Археографічною комісією ці листи майже через сто років були надруковані у тритомному корпусі документів "Воссоединение Украины с Россией" (Москва, 1954), але крім М.М.Покровського до них радянська історіографія не зверталася. Можливо, щоб не повторити висновок вченого, зроблений, звичайно, і на підставі уважного розгляду інших документів і обставин: "У 1649 році для Москви розумніше було триматись очікувальної тактики, а чим обережніше діяли в Москві, тим настійніше потрібний був Хмельницькому московський союз або в крайньому разі сприятливий нейтралітет Московської держави. Як польське повстання 1863 року було розтрощене разом Росією та Пруссією, так козацьке повстання XVII століття було б, поза будь-яким сумнівом, розтрощено разом з Москвою й Польщею, коли б ці останні діяли спільно. Роз'єднати їх було основним політичним завданням гетьманів і після Хмельницького, але ті іноді розв'язували це завдання, становлячись на бік Польщі, як це зробив Виговський. В розпал же боротьби з поляками Хмельницькому не залишалося іншого виходу, ніж шукати московської дружби, незалежно від того, був він сам ворогом Москви чи ні" [56a].

Схеми й судження Покровського не завжди виправдовують себе. Скажімо, однобічними й такими, що не зовсім враховують національні мотиви української сторони, виглядають подекуди тлумачення її дій. Та, відновлюючи сьогодні належне значення етнополітичного фактору в історичному розвитку, не варто обмежуватись ним, виключаючи з поля зору інші — серед них і соціальний — лише тому, що нещодавно він затіював усі інші. До речі, ним аніскільки не нехтували й видатні представники української історіографії. І не лише ті, хто, безпосередньо вийшов з "народницької" школи М.С.Грушевського, а й "державники" на чолі з В.К.Липинським. Пошлемося в цьому зв'язку на його безперечно змістовну характеристику внутрішніх сил, які уособлювали виразно класову лінію, спрямовану на єднання з правлячими верствами обох найважливіших геополітичних партнерів — суперників України. Яскраве положення В.Липинського повинно, на наш погляд, обов'язково враховуватись при розв'язанні проблеми "Україна між Росією та Польщею". Український історик рішуче протестував проти вибілюючих легенд у поясненні суті договорів, які тодішня провідна верства України укладала з Польщею чи Росією.

Ажніяк не заперечуємо, що її дії у конкретних випадках здобували більшу або меншу підтримку широких мас Але ж йдеться не тільки про декларований зміст угоди, а про її тривалі наслідки, що виявилися різними для — відповідно — заможних і бідних, знатних і низів українського населення. Отже — принципово важлива теза В.Липинського: "Подібно, як Легенда Люблинська про добровільну злуку Руси з Польщею відіграла роль в житті української аристократії в Річипосполитій — так само її рідна по духу сестра, Легенда Переяславська, відіграла таку само роль в історії козацької аристократичної верстви в Імперії російській. Як Люблинська Легенда в Польщі, так само Переяславська Легенда в Росії ідеологічно й юридично спасла українську аристократію — по банкруцтві її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що мовляв вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала" (57).

Формально Переяславська угода обмежувала зовнішньополітичні функції української Козацької держави. Гетьман позбавлявся права зноситися з найнебезпечнішими суперниками Росії в "українському питанні" — Польщею й Туреччиною. Про взаємини з іншими державами Хмельницький мав інформувати Москву. На практиці ж справа виглядала зовсім інакше. На останні роки правління великого гетьмана припадає одна з вершин його дипломатичної діяльності.

Зростання зовнішньополітичного авторитету України пояснювалося не стільки особистою вдачею Б.Хмельницького, скільки розвитком історичного процесу в центрі та на сході Європи. Країни, що розміщувалися тут, побачили у новоствореній державності впливовий чинник міжнародного життя, здатний сприяти збалансуванню взаємин у надзвичайно складному й неспокійному регіоні. Активність і зацікавленість, з якою тодішні країни шукали союзних відносин з козацькою державою Б.Хмельницького, блокувалися з нею, засвідчили природний характер, більш того, — необхідність її виходу на міжнародну арену.

Незалежне існування й утвердження української держави могло б змінити тенденції розвитку східноєвропейського регіону. Двополюсний його характер визначався суперництвом

Росії та Польщі. Вихід України на міжнародну арену відчутно впливав на ситуацію. Без українських земель кожний з суперників переставав бути великою державою. Послаблення їх диктату віщувало перспективи вивільнення з-під іноземного гноблення та здобуття незалежності іншими народами. Активне включення дипломатії Б.Хмельницького у формування нових політичних союзів, зростаюча роль, яку вона відігравала в їх діяльності, послаблювала позиції претендентів на панування над народами Східної Європи, створювали можливість більш ефективної відсічі просуванню отаманської агресії вглиб континенту. До України починали все уважніше придивлятися важливі чинники європейської політики.

Говорячи про тодішнє становище Української держави як "не тільки суверенної, а й ведучої свою окрему суверенну політику", В.Липинський підкреслював: "Європа побачила, що державний організм, збудований залізною волею одної людини на далеких окраїнах Польщі й Московії, не тільки здатний до життя та розвитку, але вже виріс у силу, що на Сході має не менше від Москви й Польщі значення і що супроти Москви та Польщі може відіграти велику роль у питаннях політичної рівноваги й паралізування заборчих тенденцій цих двох експансивних держав. Таким чином Україна за Гетьмана Богдана здобула собі наново утрачене нею було право рівності супроти Москви та Польщі, — право, що від початку й до кінця існування української нації було, єсть і буде першою й необхідною предпосилкою її вільного, незалежного життя" [58].

Її вихід на широкий простір міжнародної політики був, однак, короткотривалим. За життя Б.Хмельницького, а особливо після його смерті, проблема "Україна між Росією та Польщею" не втратила свого значення, залишаючись актуальною ще майже півтора століття. Трагедією України стала нестача реальних сил для вивільнення з лещат обох держав, які невдовзі знову об'єдналися у чергових спробах розділити її землі. Намагання наступників великого гетьмана маневрувати між Москвою і Варшавою, а також Стамбулом, закінчувалися зміною одного протектора іншим, поразками для справи національної державності та новими втратами, яких зазнав народ. Вище вже наводилась, на наш погляд, справедлива думка М.Покровського щодо різних масштабів

державного мислення й дипломатичного мистецтва Б.Хмельницького, з одного боку, та І.Виговського — з іншого.

Останній захоплювався тактикою, нехтуючи принциповим: сама орієнтація на Польщу концептуально неприйнятна, вона негайно, раз і назавжди перекреслює історичне майбуття української нації. Ось що відзначав з цього приводу В.Липинський: "Історична фатальна необхідність для козацької України завершити розпочате діло визволення цілого "руського народу" з під, польської державності і також фатальна історична ворожнеча Польщі до ідеї державної незалежності України, що мусіла потягнути за собою признання з польського боку рівновартості "руської нації" і значить відречення від т.зв. "цивілізаційної місії" на сході, тобто від експансії Польщі на схід, це були непоборимі перешкоди для будь-якої польсько-української угоди. Неминучим наслідком такої угоди для України мусіло б бути признання польської державності хоча б у частині українських земель, а через те спаралізування всієї майбутньої боротьби з Московією" [59]..

Ставлення останньої до незалежності України було так само від'ємним; рішуче заперечувалось і окреме існування української нації, її землі становили, однак, бажаний об'єкт експансії обох сусідніх держав. І все ж, як з погляду історичної перспективи, так і з позицій сучасників подій другої половини XVII ст., неодмінно маючи на увазі завдання здобуття української державності, союзні стосунки і домовленість з Російською державою виглядали порівняно більш сприятливими, ніж з Польщею. Про історичну практику взаємин з останньою, починаючи з 1569 р. вже йшлося.

Становлення безпосередніх відносин з Московським царством активізувалося пізніше, до часу вони розвивалися інакше, не шляхом суцільних антагонізмів. Ці взаємини асоціювалися у народній пам'яті із загальною спадщиною Київської Русі, спільним запровадженням християнства у його східній, православній формі. Такі обставини набагато сильніше спрацьовували в добу феодалізму, коли взаємовідносини між народами й державами здебільшого будувались за принципом відданості сеньйорові. Перевага віддавалась, звичайно, господарю однієї віри — згадаємо розповсюдженість у широких масах гасла "волімо царя православного". Люди середини XVII віку не могли з певністю передбачити розвиток подій у наступні політя

Та, керуючись вимогами історичного моменту, вони, наскільки це було можливо, в цілому вірно визначили шлях України в майбутнє. Був обраний пом'якшений — з огляду на традиції, культуру й релігію, геополітичні інтереси — варіант союзу та певної залежності від Росії. Він відкладав на невизначене майбутнє вирішення важливих проблем, які у Польщі мали б розв'язуватись негайно, "вогнем і мечем". За цих умов тривалість і міцність національної ідентичності^ розвиток внутрішніх, народних сил і свідомості мали відіграти свою роль у прийдешньому. Історія — попри всі неминучі від'ємні обставини — виправдала Богдана Хмельницького.

Та одразу ж після його смерті "цар православний" зняв маску вболівальника за інтереси "возз'єднаної дідачини". Внутрішньо- та зовнішньополітичні розрахунки диктували нову змову з Польщею за рахунок України. Цього разу її поділили майже навпіл. "Пропозиція розділити Україну Дніпром і тим самим покінчити спір йшла з Москви", — відзначав М.Покровський, продовжуючи. — І навіть поступка Києва була для московських дипломатів приємним сюрпризом: "понад людський розум", писав про це неочікуване придбання Ордин-Нащокін" [60].

Що ж, цей боярин, котрого іноді вважають одним із фундаторів московської дипломатії, на нашу думку, виглядав лише пересічним урядовцем, тактиком, який не розумів безперспективності "вічного миру" між Росією та Польщею у часи їх відчайдушної боротьби за першість на Сході Європи, нехтував порядним ставленням та добрими відносинами з Україною. Годі й говорити, що укладаючи Андрусівське перемир'я, російські дипломати на довгі століття власними руками забивали осиновий кіл у нормальні взаємини з Україною. Хоча Москва не душила релігію українського народу (вище, щоправда, відзначалося, що українські православні ієрархи виступали послідовними опонентами Переяславського договору), хоч вважала українську старшину — в разі її слухняності — єдинокровними братами, хоч відкладала гоніння на українську культуру на потім, розділ українських земель між Росією та Польщею у 1667 році завдав невиліковної кривди українській свідомості. Їх перелік лише починався.

Україна та імперська політика Росії

Інкорпорація України в систему Російської імперії охоплювала всі сфери — адміністративну, зовнішньополітичну,

судову. Та ще довго вихідцям з України належало провідне місце на загальноросійській ниві культури, мистецтва, освіти, у церковних справах. Україна висунула своїх уродженців і на помітні місця в дипломатії. А один з них — вихованець Київської академії та київський полковник Олександр Безбородько — став канцлером і "світлішим князем Російської імперії", вмілим керівником зовнішньої політики за часів Катерини II. Цей факт викликає подвійне почуття, коли не вважати історика геть вільним від будь-яких людських пристрасей: почуття гордоців за талант і розум українця і, разом з тим, — гіркоти за те, що вони повністю не використовувалися у національних інтересах України, зокрема на міжнародній ниві.

А розклад сил тут постійно змінювався, визначаючи внутрішнє становище українських земель, геополітичні чинники, що впливають на нього, їх перерозподіл між іноземними державами, напрямки й перспективи боротьби за визволення. Повертаючись до Андрусівського договору 1667 р. та "вічного миру" 1686 р., який підтвердив його, вкажемо, що це були останні вияви "рівноправного партнерства" між Росією та Польщею у розділі України. Далі перевага неухильно переходила до східної сторони. Становлення Російської імперії супроводжувалось новою активізацією "української політики".

Роздвоєння у ставленні до близької за давнім історичним минулим, співжиттям, культурою й релігією Росії то зникало — особливо всередині верхівки українського суспільства, задобруваної царською ласкою, то глухо жевріло, то набирало форм відкритого протесту, широких рухів. У цьому зв'язку відзначимо, зокрема, подію міжнародної ваги — створення Задунайської Січі у відповідь на остаточну ліквідацію рештків козацької автономії на Запорозжі.

Козацька старшина — попри окремі фігури протестантів — назагал швидко йшла шляхом перетворення на привілейовану верству російського царя. "Боярин Брюховецький, — писав про одного з найяскравіших представників цього, м'яко кажучи, конформістського процесу М.М.Покровський, — був уже не стільки "козацьким государем", скільки проста намісником государя московського з особливими повноваженнями. А на початок XVIII віку це становище почало вважатись настільки нормальним, що спроба Івана Мазепи наслідувати Хмельницькому в справі шведського союзу

значній частині самого козацтва здавалася справжньою державною зрадою" [61].

Не можна пройти повз надзвичайно примітного в останній позиції — вищі ієрархи Руської православної церкви поєднали власну політичну оцінку дій українського гетьмана з його релігійним прокляттям. Такий масований ідеологічний наступ на зовнішньополітичну активність І.Мазепи, котра, як наголошувалось вище, розвивалась у напрямку, наміченому Б.Хмельницьким, означав, що російські верхи ніколи не сприйматимуть українців як окрему націю, завжди виступатимуть проти самостійності України, цілковито заперечуватимуть існування її окремих інтересів на міжнародній арені. Останнє, на превеликий жаль, стало невід'ємною рисою праці російської історіографії із зовнішньополітичних проблем. Вихваляння будь-яких дипломатичних акцій "Петра Великого" — першого імператора Росії — було і лишилось сьогодні найпопулярнішою справою істориків і політиків. Натомість зусиллями церкви й офіційної пропаганди ім'я Мазепи перетворилось на прозивне визначення підступності й зради. Годі й говорити, що це виключало саме звернення до наукової розробки дипломатичної діяльності українського гетьмана кінця XVII — початку XVIII ст. На жаль, такі роботи виходили тільки за кордоном. Величезний масив архівних та інших документальних матеріалів різних країн все ще становить інтерес для вітчизняних дослідників.

Слід наголосити до того ж, що вже у середині XVII ст. у Європі відбулися важливі політико-державні й геополітичні зміни, котрі привели до появи нового чинника, якому згодом також судилася неабияка роль у розшматуванні українських земель. Внаслідок Тридцятилітньої війни (1618 — 1648 рр.) була похована ідея перетворення королівського дому Габсбургів на володаря тодішнього світу. Та він зазнав вирішальної поразки лише на Заході Європи. Тут було забезпечено, в першу чергу, практично безперешкодний розвиток переважно мононаціональних Франції та Англії. Зате східна вітка династії Габсбургів зміцнилась на віденському престолі. Австрійська монархія змінила Польщу в ролі основного суперника Росії у боротьбі за українські землі, яка згодом поширилася на інші слов'янські території. Об'єктом розділу наприкінці XVIII століття стала сама Польща. Значна частина українських земель, якими володіла остання, дісталася Відню. Кількома роками раніше під владу

Австрії підпала Буковина. Відень починав активно впливати і на українсько-угорські відносини в Закарпатті.

Одна з головних особливостей становища українських земель під владою Австрійської монархії визначалася строкатістю національного складу їх населення. Тут виникли, так би мовити, два поверхи національного гноблення, деукраїнізації. Політика Відня спиралась на власний адміністративний апарат і — водночас — на соціальну базу, яку становили упривілейовані шари старих колонізаторів — угорських у Закарпатті, польських в Галичині, молдаво-румунських у Буковині. Випробувана імперська політика "поділяй та володарюй" заохочувала зростання міжетнічних суперечностей, ускладнюючи національно-визвольну боротьбу українців. Їй протидіяла влада і місцеві інонаціональні сили.

Важливі зміни в становищі "українського питання" на міжнародній арені відіграли певну роль у спробах окремих елементів вітчизняного суспільства спертися у своїх діях на Пруссію — третього учасника розділів Польщі. Йдеться про місію братів В.В. та П.В.Капністів до Берліну весною 1791 р. [62]. Україну не обійшов значний вплив Великої французької революції. Ці проблеми досліджувались навіть у післявоєнний час, але справу навряд чи можна вважати у належний спосіб розв'язаною. Разом з цим не можна не відзначити, що наступному, наполеонівському періоду міжнародних відносин фактично присвячена лише відома монографія І.Борщака. Десятиліття, які минули, законно ставлять питання про додаткове осмислення, уточнення й документальне обґрунтування деяких положень праці визначного історика.

Непропаще століття

У XIX віці, який називали й "пропащим" для України століттям, крім історії продовжував свою невпинну роботу. Попри всі перешкоди українське життя не тільки тривало, а й розвивалося. Подібний висновок стосується й зовнішньополітичної програми визвольного руху, поглядів на міжнародне майбуття України, передусім її становища у слов'янському колі. Після окремих часткових положень, які висловлювалися щодо цього на початку століття, перебудова взаємовідносин України з державами, котрі володіли її землями, стали однією з головних програмних вимог українського таємного політичного об'єднання, відомого як "Кирило-Мефодіївське товариство".

Конкретному з'ясуванню змісту його діяльності повинно допомогти уточнення самої назви Товариства, приведення її у сувору відповідність із сучасними йому документами й трактовками. Існують вагомі, на наш погляд, підстави для принаймні рівноправного функціонування — поряд із усталеною — іншої: "Україно-слов'янське товариство". Розгорнуте обґрунтування щодо цього становитиме предмет окремого розгляду.

Зараз же торкнемося цього питання побіжно. По-перше, виразне звернення до національної самохарактеристики при-таманне не тільки таємним організаціям, які в цей час утворювались в Європі ("Молода Франція", "Молода Італія" тощо), але й першим товариствам, що виникали на західноукраїнських землях ("Руська трійця"). По-друге, всі матеріали слідства про революційну діяльність братчиків об'єднано у справи з спільною і однаковою назвою — "Об Украйно-Слов'янском Обществе". Підсумкова справа ще й окремо йменувалася: "Про слов'янофільство й українофільство". Звідки ж пішли ці назви?

У першій доповідній (28 березня 1847 р.) царю Миколі І шеф жандармів граф О.Ф.Орлов називав розкрити таємну громаду у відповідності з доносом О.М.Петрова та вилученими статутом і обручками — "Слов'янським товариством св.Кирила й Мефодія" [62а]. Через 2 місяці — 26 травня — повідомляючи монарху результати слідства та пропозиції щодо покарання братчиків, О.Ф.Орлов розставив всі акценти. Підсумки вивчення справи дали підстави назвати таємне товариство "Слов'янським або правильніше Украйно-Слов'янським" [63].

Шеф жандармів ретельно продумував і особисто редагував документи на ім'я царя та міністрів імперії. Наполягаючи й в інших документах на своєму новому визначенні, він тим самим наголошував на головній небезпеці, яку Товариство становило для офіційного Петербурга. Характеризуючи таємне об'єднання як "Україно-Слов'янське", караючи підсудних саме за створення "українсько-слов'янського товариства", глава жандармського відомства давав зрозуміти, що розгадав прикриття, яким змушені були захищатись учасники українського національно-визвольного руху в Росії протягом усього минулого століття. Практично всім арештованим у 1847 р. — безсумнівно за винятком Т.Г.Шевченка — вдалося приховувати від слідства свої справжні погляди, особливо

щодо боротьби за національні прагнення України, ідеали ж народного пророка надто ясно промовляли у його творчості.

"Гарячі думи київсько-українського кружка, — відзначав М.П.Драгоманов, — вилив у своїх монологах Шевченко.." [64] Кількома рядками вище у праці "Література російська, великоруська, українська і галицька" (1873 р.) він вживає й назву "київський кружок св.Кирила й Мефодія". Але вже у творі "Шевченко, українофіли й соціалізм" (1879 р.) видатний український мислитель, маючи у своєму розпорядженні свідчення П.О.Куліша та М.І.Костомарова, не сприйняв їх пом'якшувальних мемуарних розповідей щодо поглядів і змісту діяльності братчиків. Він йменує вже їх товариство тільки як "Київський слов'яно-український кружок" [65].

Історики ж, які знаходились на території Російської імперії, приймали версію підслідних з кількох причин.

Серед них — прагнення захистити братчиків від тавра "мазепинства" та побоювання опинитись у ролі його апологетів. Спокійнішим, якщо не безпечнішим, видавалося наголошувати на культурно-просвітницькій діяльності Товариства, побіжно згадуючи його прагнення до "федералізму" й слов'янської єдності. Першим з дослідників громаду братчиків назвав "Кирило-Мефодіївським товариством" у середині 80-х рр. XIX ст. В.І.Семевський у статті "Н.И.Костомаров" [66]. Здається, в такий спосіб автор прагнув пом'якшити погляди й значення антиукраїнської діяльності свого старшого колеги. З погляду гуманності така позиція цілком зрозуміла.

Про важкий психологічний стан М.І.Костомарова писав і М.С.Грушевський. "Стоїчні, благородно здержливі, немов з сталі вирізані відповіді Шевченка й Гулака" слідству викликали у нього "радість і подив"; поведінка Костомарова — інше почуття, "...серце стискається тяжко, — відзначав М.С.Грушевський, — читаючи заплутані випростування, котрі розводив Костомаров, цілком збентежений всіма бідами, які впали на нього, розбивши всі наукові і громадські плани і особисте його життя, до крайності рознервованій поведінням своїх слідчих, збитий з пантелику щохвили, заплутуючися в своїх поясненнях — котрі потім відхорувував певно тяжким всім своїм чутливим, тонким сумлінням.." [67]. До речі, протилежність між мужньою поведінкою Т.Г.Шевченка і власними настроями — на свій манер — відтворив сам М.І.Костомаров. "Зі всіх притягнутих до справи., — засвідчив він, — Шевченко відзначався безтурботною веселістю й жартовливістю" [68].

Що ж стосується документальних публікацій, то лише перша з них (початок 90-х рр. XIX ст.) йменувалась аутентично назві архівних справ — "Об Украйно-Слов'янском обществе" [69]. Далі ж археографи теж взяли й досьгодні дотримуються обережнішої ноти.

Між тим справжню суть справи добре розуміли вдумливі учасники революційного руху в Росії. Один з них — петрашевець М.О.Момбеллі, який зустрічався з Т.Г.Шевченком до арешту. Певно, що й на засланні, служачи в Окремому Оренбурзькому корпусі, він, коли навіть безпосередньо й не бачився з солдатом Т.Г.Шевченком, який відбував покарання там же, безперечно не міг не цікавитися і долею, і поглядами свого побратима. Момбеллі залишив у своїх "Записках" вартісні свідчення. "Ніхто не знає плану малоросійських патріотів, яка у них мета, — писав він, — але говорять про це по-різному. Одні кажуть нібито вони хотіли підбурити Малоросію на повстання, на проголошення гетьманщини й на цілковите відокремлення від Росії".

Показовими у його розповіді є й ще дві версії. Одна з них суто обивательського плану: "ні замірів ні змови абсолютно ніяких не було". Її вигадав, щоб одержати "яку-небудь нагороду", київський генерал-губернатор Бібіков. Інша обстоювалась тими, хто не припускав і думки про можливість рішучих дій на захист прав українського народу. Вони вважали, що братчики "здійснити свій план хотіли не інакше як з дозволу імператора". Не розуміючи певною мірою настроїв, принаймні революційної частини Товариства, ці сучасники не піддавали сумніву існування планів національного самовизначення України.

І ще один важливий штрих розповіді авторитетного і безперечно обізнаного свідка. Констатуючи широке розповсюдження поглядів "прихильників деспотизму, тобто нинішнього порядку в Росії", які оцінюють Шевченків "план... нездійсненим, просто безглуздом", Момбеллі заперечує: "Але... обізнаніші з умовами краю, навіть ті, хто дуже не схвалюють вчинок Шевченка — вже тому, що він не вдався, — вважають його план не таким безглуздом, як це може видатися на перший погляд.

Адже з повстанням Малоросії заворушився б і Дон, давно вже невдоволений заходами уряду. Поляки теж скористалися б з нагоди. Отже, весь південь і захід Росії взявся б за зброю" [70].

Є підстави заперечувати точність останнього прогнозу М.О.Момбеллі. Але загальні його міркування передають рішучі настрої Т.Г.Шевченка та його найближчих однодумців. Очевидно саме це, а не тільки його кріпацьке походження, обумовило нечувано жорстоку розправу імператорського режиму над найвидатнішим сином України.

Важливі риси ситуації вияснює й думка М.П.Драгоманова: "коли декому з українофілів у Росії справді не хотілось виступати "сепаратистами", звісно, кожному по своїй причині (Д.Костомаров, напр., виступав у своїх наукових творах після 1857 р. з думками про "федеративные начала" в усіх Русях; інші прямували до всесвітніх соціалістичних думок), то їм не хотілось і признатись навіть і для себе, що їхній "пророк" був коли-небудь "українським сепаратистом" [71].

Перекоаний автономіст М.П.Драгоманов — далекий від того, щоб ідентифікувати погляди Великого Тараса з власними. Проаналізувавши його твори, М.П.Драгоманов дійшов висновку: "Ніяк не можна сказати з д.Костомаровим, щоб Шевченко ніколи не мав "мечтаний о местной независимости". В усіх писаннях 1845 р. ("Великий льох", "Розрита могила", "Кавказ") Шевченко виступає ясно з тим, що пізніше звалось українським "сепаратизмом". Можна навіть сказати, що сепаратизм той у Шевченка більш усього козацький, звісно без того вже трохи панського духу, який став показуватись у козацької старшини XVIII ст. То сепаратизм із більш демократичним нахилом, зовсім такий, як у "Истории русов", та тільки все-таки перш усього сепаратизм, який усе зло в своїй Україні й саме панство виводить од чужих, од москаля, од московського царя... По всьому тому, що писав Шевченко в 1845 р., воля та — більш усього воля своєї породи й країни, воля національна й державна" [72].

Так трактуються дійсні погляди й поривання братчиків, зокрема найяскравішої постаті серед них — Т.Г.Шевченка — вдумливим дослідником його творчості та історії української політичної думки XIX ст.

У їх світлі оцінки шефа жандармів ажніяк не виглядають штучними. Навіть коли припустити, що М.Ф.Орлов прагнув вип'ясти власну роль у розкритті ворогів імперії і відповідно перебільшував небезпеку "кирило-мефодіївців", показовим для висновків було інше: у таємній переписці шефу жандармів не потрібно було критись, він, у цілковитій відповідності із своєю професією, не відчував і докорів сумління. Свою ж

справу знав добре; програма відновлення української державності, її місця у слов'янському колі, взаємовідносин у ньому, — все це становило відкритий виклик і серйозну небезпеку імперській зовнішній політиці, тодішній системі європейського устрою, освяченій Віденським конгресом 1815 р.

Братчики ж — і це третє, найголовніше, зовсім не обмежувалися культурницькою та просвітницькою діяльністю на взірець славнозвісних Кирила і Мефодія. їх зовнішньополітична програма переростала рамки федеративності. Вони обстоювали самобутність української нації, прагнули відродження історичних традицій національної державності. Наукові розвідки щодо цього, так само як і творчість Т.Г.Шевченка, розглядались як серйозна загроза самим основам Російської імперії. III Відділення одразу ж, ще у березні 1847 р., пропонувало "попередити через міністра народної освіти всіх, хто займається слов'янством, древностями й народністю, (а) також професорів, учителів і цензорів, щоби вони у книжках своїх і на лекціях безумовно уникали тих нагадувань щодо Малоросії, Польщі та інших підвладних Росії земель, які можуть вживатися в тому смислі, небезпечному для цілості й спокою імперії, і щоби, всупереч тому наскільки можливо намагались усі висновки науки й історії схилити до вірного підданства цих племен Росії" [73].

У переробленій за вказівками шефа жандармів наприкінці травня доповіді цареві Миколі містились загальні висновки слідства. Ось окремі з них: "Провадження слідства про Україно-слов'янське товариство, — відзначалось тут, — показало, що ідеї відновлення в кожній землі народності, мови, власної літератури і про з'єднання всіх слов'янських племен у одне ціле... становлять предмет розвідок багатьох учених нашого часу...

В Києві та Малоросії слов'янофільство перетворюється в українофільство. Там молоді люди з ідеєю з'єднання слов'ян поєднують думки про відновлення мови, літератури й нравів Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів минулої вольниці й гетьманщини".

Вбачаючи в українстві "більшу небезпеку", порівняно з слов'янофільством, Миколі I пропонувалися "деякі заходи обережності... особливо проти українофілів, тому що думки останніх про відновлення їх народності можуть повести 'малоросіян, а за ними й інші підвладні Росії народи до бажання існувати самобутньо.

Міри обережності у цьому випадку вжити тим більш необхідно, що й Україно-слов'янське товариство спочатку займалося розумуваннями чисто науковими, а потім уже обернуло їх на політичні передбачення" [74].

Наприкінці доповіді царя просили ще раз "надихнути" міністра народної освіти на дії, які рекомендовалися ще в березні і вже здійснювалися. Щоправда, два місяці інтенсивного слідства зробили ці інструкції більш вимогливими. Вченим і викладачам пропонувалось, "щоби вони розмірковували якмога обережніше там, де справа йде про народність або мову Малоросії та інших підвладних Росії земель, не даючи любові до батьківщини переваги над любов'ю до вітчизни, імперії, женучи все, що може шкодити останній любові, особливо про уявні сучасні біди і про колишнє, нібито надзвичайно щасливе становище підвладних племен, щоб усі висновки учених і авторів схилились до піднесення не Малоросії, Польщі па інших країн окремо, а Російської Імперії у сукупності народів, що складають її" [75].

Виразний курс на національне відродження, притаманний ідеям "Україно-слов'янського товариства", неминуче поставив питання про міжнародне майбуття України. Воно посідало чільне місце у статуті Товариства. До найважливіших завдань належало з'єднання всіх слов'янських народів,, примирення їх "ворожнечі й розбіжностей навіть щодо віросповідання". Та попри звичайне тоді й сьогодні розуміння федеративності програма братчиків обстоювала принципове положення: "Кожне плем'я повинно зберегти свою самостійність". Народне правління знову-таки кожного з них мало забезпечуватись існуванням "спільного Слов'янського собору, який складається з представників усіх племен" [76].

Зрозуміло, що ця чітка й омріяна народами програма слов'янського братерства знаходилась у кричущій суперечності із планами як офіційної Росії, так і польського національного руху. В обох випадках останнім протиставлявся курс на збереження й вільний розвиток національної самобутності кожного народу. У першому — розкривалася небезпека для слов'ян збоку ідей "III Риму", єдиної Вітчизни-імперії, яка мала нівелювати національну ідентичність, мову, культуру й поривання яскравих слов'янських народів, позбавити їх майбутнього. Щодо другого — з'ясовувалася неприйнятні, заміни одного "верховного патрона", який мав розчинити слов'янські народи — іншим. Стосовно України це виглядало

саме так, оскільки проект керованого в Парижі князем Адамом Чарторийським "Слов'яно-народного владо", вже у 1845 р. передбачав її приєднання до одного з чотирьох штатів "Слов'янського царства". Ним був, звичайно, "Польсько-слов'янський".

Плани А.Чарторийського — колишнього радника царя Олександра I — викликали занепокоєння в Петербурзі з двох причин. Перша пояснювалась загрозою обмежитись у запроєктованому "Російсько-слов'янському штаті" лише власне російськими землями, а також фактом входження їх у "Слов'янське царство". Друга, — як і плани київських братчиків — загрожувала самим основам встановленого монархіями європейського порядку. III Відділення обурювалось тим, що проекти А.Чарторийського мали "єдину мету — відновити колишню Польщу і для цього одного захитати спокій чотирьох великих держав, яким підвладні слов'яни" [77]. Останнє безпосередньо стосувалось українців, поділених між Росією та Австрією. Наголосимо в цьому зв'язку, що "Україно-слов'янське товариство" було ненависне Російській імперії прагненням об'єднати всі українські землі. Тотожні почуття опанували верхівку польського суспільства.

Сказане вище дає, на наш погляд, достатньо підстав ствержувати: програма й діяльність "Україно-слов'янського товариства" або "Кирило-мефодіївського~", як воно називалося й продовжує йменуватися досі, відбивали розвиток принципів напрямків українського визвольного руху. У даному випадку звернемо увагу, передусім, на відродження й прогрес ідеї національної державності, її самостійного, вільного існування. Це, в свою чергу, виводило на порядок денний проблему докорінної перебудови взаємин України з слов'янськими народами — більшістю сусідів, які становили надзвичайно важливе поле її геополітичних інтересів. Обидва відзначені напрямки викликали до життя ще одну вкрай складну й відповідальну проблему міжнародних відносин, невід'ємну від усієї Історії українського народу. Йдеться про кардинальне завдання нації — возз'єднання всіх її земель у єдиній державі.

Тут проти бездержавної української нації спільним фронтом виступали найбільші багатонаціональні монархії Європи — Російська та Австрійська. Придушивши у 1848 р. революцію в Угорщині, війська російського царя Миколи I врятували Габсбургів на цісарському троні. Перетворення у

1867 р. віденської монархії на дуалістичну, Австро-Угорську імперію зберігало її владу над слов'янами. Невдовзі укладений Союз трьох імператорів ніби закривав усі перспективи історичній справі возз'єднання українських земель.

Складові проблеми возз'єднання

Проблема возз'єднання — наскрізна в історії українського народу — має знайти належне місце в багатотомнику. Одвічна боротьба за його здійснення наклала відчутний відбиток на все життя українців, сталі прагнення, спосіб мислення, політичні й громадські структури, культуру, мову, взаємовідносини із сусідніми етносами.

Визначаючись кінець-кінцем історичною творчістю самого народу, хід боротьби за возз'єднання залежить більше або менше — для українців більше — від важливих зовнішніх чинників. Їх співвідношення значною мірою відповідає на запитання про історичну обумовленість возз'єднання, з'ясовує його перспективи у зв'язку із часом та конкретними обставинами державно-суспільного та міжнародного розвитку.

Сама семантика терміну "возз'єднання" відбиває надзвичайну складність процесу, Який підлягає всебічному висвітленню в багатотомній "Історії...". Його безпосередній історичний зміст — відновлення єдності споріднених етнічних територій, розірваних у далекому минулому та включених до інших країн. Перебування у складі останніх затяглося для України на довгі століття. Зміна державної приналежності українських земель не означала здобуття ними самостійності й відбувалася за змогою верхівок сусідніх держав.

Історичне завдання возз'єднання вкрай нелегко розв'язується навіть за умов функціонування власної державності народу, частина якого знаходиться під іноземним пануванням. Коли ж воно постає разом та одночасно із боротьбою за створення віками вимріяної національної державності, справа набуває далеко більш ускладненого характеру. Адже в цьому випадку йдеться не лише про те, щоб позбавити ту або іншу державу володіння інонаціональною територією, відібрати її від загарбника. Подібна доля має спіткати цілу групу країн. Саме таким виглядає становище на сході Європи, особливістю минулого якої було існування великих багатонаціональних імперій, національне нерівноправ'я між їх окремими частинами й народами.

Та постання нових держав у цій частині "Старого світу" корінним чином змінює не тільки його політичну карту.

Коли власної державності та возз'єднання прагне великий і древній європейський народ, який населяє обширні й стратегічно важливі території, неминуча перебудова геополітичної ситуації зачіпає не лише інтереси ближчого регіону. Вона потребує внесення серйозних корективів у плани й наміри великих європейських держав, створюваних ними систем блоків і союзів, відгукуючись в усьому світі. В єдиному нерозривному клубку міцно переплітаються політичні, військові, економічні інтереси країн різних континентів світу.

Відзначені суворі історичні реалії минулого практично виключали — навіть на початку і протягом перших десятиліть сучасного віку (за поодиноким прикладом Норвегії) — можливість мирного здобуття національної державності та збирання етнічних земель. Воно відбувалося переважно в результаті воєн та внаслідок післявоєнного врегулювання, коли вирішальну роль у розв'язанні життєвих проблем міжнародного співжиття відіграють керівники перемігшої військової коаліції. Нерідким, переважно постійним супутником перебудови політичної карти, зокрема Східної Європи, ставали гострі міжнаціональні конфлікти. Притаманні періоду переходу від довоєнного до післявоєнного устрою тертя перетворювали суміжні для різних етносів території, які за визначенням Л.М.Гумільова протягом тривалого часу "були зонами антагоністичного контакту", на арену запеклої збройної боротьби.

Трагізм, що в минулому постійно супроводжував боротьбу українського народу за національну державність та возз'єднання, полягав у тому, що історія створювала найзручніші моменти для здійснення цих одвічних прагнень у час, коли такі конфлікти набирали загального й надзвичайно гострого характеру. Та це ажніяк не свідчить про якийсь об'єктивно обтяжливий зміст змагань за українську незалежність. Зовсім навпаки — доводить, що органічні вади й хвороби, притаманні державним організаціям та всій системі міжнародних відносин, які ґрунтуються на поневоленні націй, з найбільшою силою виходять назовні в періоди загальних потрясінь. Саме невиліковні хвороби імперських структур є постійним джерелом війн і жорстоких конфліктів. Останні за задумом їх носіїв та організаторів мали б закріпити й розширити гноблення одних народів іншими. Посилення цієї загрози та брутальний характер її здійснення водночас

прискорює зростання національної зрілості поневолених народів та активізацію їх боротьби за власну державність.

Спроби українського національного руху скористатись зовнішньополітичними ускладненнями у власних цілях є в таких умовах цілком природними й виправданими. На подібне явище звернув увагу ІЛисяк-Рудницький. "...треба зазначити, — писав він, — що кожний великий міжнародний конфлікт, що в нього була втягнена Російська імперія, — війна 1812 року, кримська, балканська, японська війна, — мав виразний відгомін на Україні. Кожного разу виникали рухи, які прагнули до того, щоб використати труднощі Росії для поліпшення становища України" [78].

Наведене положення відтворює реалії українсько-російських взаємин. Подібні методи їх розв'язання обстоювались не лише прихильниками українського національного руху, а й таким визначним лідером російської демократії як О.І.Герцен. У відомому есе "Росія та Польща", надрукованому в "Колоколі" (1859 р.), він приділив окрему увагу питанням історичного розвитку України, її відносинам з Росією. "Хмельницький, — констатував О.І.Герцен, — не з любові до Москви, а з нелюбові до Польщі віддався цареві. Москва або, краще, Петербург обманули Україну і примусили її ненавидіти москалів. Як же вирішити питання про неї? Давність володіння нічого не доводить. Втрачене володіння — ще менше. Право завоювання? Останній загарбник володітиме, поки інша сила його не прожене. Завоювання — факт, а не право".

Розглядаючи можливі альтернативи ставлення українського народу до своїх взаємин з Росією, О.І.Герцен віддавав йому вирішальне слово у цій принциповій справі. "Ну, (а) якщо після всіх наших розумувань, — запитував він, — Україна, яка пам'ятає всі утиски москалів, і кріпосний стан, і набори (рекрутські. — Р.С.), і безправ'я, і грабіж, і батіг, з одного боку, і не забуваючи, з другого, як їй було й за Річчю Посполитою з жовнірами, панамі й коронними урядовцями, — на захоче бути *ані польською, ані російською!*" Відповідь була чесною й чіткою: "На мою думку, питання розв'язується дуже просто. Україну належить у такому випадку визнати вільною й незалежною країною".

Великий російський демократ йшов далі визнання правомірності використання внутрішніх труднощів Росії, які найбільше виявлялись в результаті воєн. О.І.Герцен цілком

виправдовував можливість збройного виступу українців проти рабства, яке несе Росія. Закликаючи "визволяти селян із землею", він вважав, що це забезпечить рівноправне співжиття України і Росії. "Вона (Україна. — Р.С.) тоді не матиме тих причин, котрі примушували її в половині XVII століття кидатись до татарів, до Москви від дворянсько-католицького ярма Речі Посполитої, а за Петра віддатись шведам.

Коли ж Росія, спіткнувшись на першому кроці, залишиться під різкою поміщика, під палкою поліції, без суду, без прав, керована ординарцями й писарями, якщо весь цех рух виявиться слабким і ми покірливо повернемось до миколаївського часу, тоді не тільки Польщі, не тільки Україні не належать залишитись з Росією, але належить їм з'єднатись, йти на Москву і розгромити цю велетенську будівлю рабства" [79].

Важливим, хоч і своєрідним складником українсько-російських відносин стало історичне завдання возз'єднання українських земель. Проблема їх єдності то ніби сходилася з порядку денного міжнародних відносин, то виходила на їх поверхню. Та боротьбу ніколи не припиняли українці на Сході й Заході, домагаючись об'єднання своїх етнічних територій. У їх згуртуванні вбачалася необхідна передумова визволення та державності України. Демократична й гуманістична течія українського руху повинна була відповісти на запитання не тільки про конкретні його шляхи, а й про ціну, яку доведеться заплатити за поставлену мету.

Наприкінці 70-х років минулого століття проблеми, що постали перед українською спільнотою, були глибоко проаналізовані М.П.Драгомановим у "Передмові" до першого збірника "Громади", виданого в Женеві. Великий "Українець" рішуче наголошував на історичній необхідності створення національної державності. "Безперечно, — підкреслював він, — українці багато втратили через те, що в ті часи, коли більша частина інших пород людських в Європі складали свої держави, їм не довелося того зробити. Як там не єсть, а своя держава, чи по волі, чи по неволі зложена, була й досі ще єсть для людей спілкою задля оборони себе од чужих і задля впорядкування своїх справ на своїй землі по своїй волі... Безперечно, що коли б українці перш усього вибилися з-під чужих держав і заложили свою, вони б стали також, як і другі породи, самі мізкувати, щоб полегшити ту біду, од якої терплять скрізь люди" [80].

Розглядаючи ж тогочасну конкретну, зокрема міжнародно-політичну ситуацію, М.П.Драгоманов вважав, що вона не складається на користь безкомпромісної боротьби за українську державність. Він з'ясував несхожість становища з тим, яке склалося в Італії, де успішно завершився об'єднавчий рух. Остання спиралась на допомогу Франції. Поділені між Росією та Австро-Угорщиною українці не могли сподіватись на підтримку третьої країни. "Швидше можливе діло для нас, — відзначав М.П.Драгоманов, — стати усім в одній державі, це коли б одна з тих держав, що тепер володіють нашою землею, одірвала решту її од другої держави. Звісно це швидше може зробити Росія з Австрією, ніж Австрія з Росією" [81].

Але це неминуче означало б війну між державами, що володарювали над українськими землями. Те ж, що за цих обставин одна частина українського народу примушувалася зі зброєю в руках виступати проти іншої, українці мали руйнувати власні домівки, кінець-кінцем і визначило остаточну позицію демократа й гуманіста М.П.Драгоманова. "Не варто було б здобути тільки те ("державну волю й спілку" українських земель. — *Р.С.*), — наголошував він, — й тоді, коли б довелося справді людям української породи добитись того через велике повстання й криваву війну" [82].

Навряд чи слід піддавати сумніву, що саме ці аргументи пояснювали перевагу, яку в тих конкретно-історичних умовах М.П.Драгоманов віддавав програмі федералізму й автономізму. Оцінюючи ж автономістські або близькі до них позиції іншої історичної доби — міжвоєнного періоду XX століття, мабуть, теж не варто геть відкидати думку, що на їх існування також певною мірою впливали мотиви, якими керувався головний ідеолог українського визвольного руху другої половини XIX ст.

Відійшовши далеко від часів, про які йдеться, здобувши нарешті державність і незалежність, сучасники не повинні вважати себе розумнішими або кращими за політиків минулого, зокрема в тих випадках, коли останні ратували за поміркованість, відкладаючи на майбутнє остаточне здійснення програми цілковитого національно-державного визволення.

Два принципові моменти заслуговують на окрему увагу при підготовці багатотомника. Перший — адекватна оцінка рухів і осіб, які домагались зміцнення позицій України і у

внутрішньому житті Росії (відповідно Австро-Угорщини), і на міжнародній арені з висоти не загальноімперських, а національних інтересів, остаточне подолання синдрому "мазепинства". Другий — ретельне з'ясування змін у становищі самих українських земель, особливо тих, які перетворились на прямий об'єкт міжнародної гри, у деяких випадках — безпосередніх зазіхань інших держав, що їм не гребувала підігравати й основна їх володарка — Росія. З кінця XVIII ст. і до закінчення I світової війни державна належність українських земель практично не змінювалась. Та існує інший приклад, щоправда, поодинокий. Він пов'язаний із наслідками Кримської війни. За Паризьким договором 1856 р. населене значною мірою українцями Подунав'я — Південна Бессарабія — було віддане під владу Молдавського князівства. У 1878 р. за рішенням Берлінського конгресу, який підвів підсумок чергової балканської війни, південні повіти Бессарабії повернулися до Росії. Наступні майже чотири десятиліття всі українські землі належали лише двом багатонаціональним монархіям — Російській та Австро-Угорській. Головні події в Україні і навколо неї розгорнулися з початком нашого, двадцятого століття.

На початку XX століття

Вже самий факт розділу українських земель робив Україну об'єктом міжнародної гри. В умовах, коли швидкими темпами наближалася світова війна, ця небезпека набирала багатостороннього, загального характеру. І не лише у міжнародному плані. На цей час українська нація ставала цілком сучасною. Її головні соціальні показники в основному відповідали структурі сусідніх народів, а за деякими з них — виглядали більш сучасними. Саме це робило бездержавне становище України дедалі нестерпнішим. Розглядаючи ситуацію з позицій внутрішнього прогресу української нації, мусимо відзначити: вона серйозно ускладнювала розв'язання її корінних історичних завдань.

Наголошення необхідності ретельного наукового аналізу самостійних національних інтересів України на міжнародній арені аж ніяк не адекватне твердженню, ніби їм завжди суперечили прагнення Росії — держави, яка протягом століть володіла більшістю українських земель. Розглядаючи реальне становище, не можна ігнорувати суттєві історичні фактори — етнічну та географічну близькість, спільну боротьбу проти

зовнішніх ворогів, тісні зв'язки, що підтримувалися багатовіковим перебуванням у складі єдиної держави, взаємними міграціями, економічним співробітництвом, врешті агресивними зазіханнями інших держав.

Цим факторам, однак, протистояла зростаюча активність імперського центру на міжнародній арені. Домінація синдрому великодержавності, виразне прагнення до експансії на південному й західному напрямках, кон'юнктурне спілкування з державами, які володіли українськими землями або розглядали їх як поле власної експансії, дедалі відчутніше деформували спільні природні інтереси українського та російського народів. Особливо болючим для України стало виразне нехтування одвічним прагненням її народу до возз'єднання всіх українських земель в єдиній національній державі.

Зміцнення національної самосвідомості та визвольного руху великого багатомільйонного народу переростало внутрішні рамки окремих держав, перетворюючи його на дедалі вагоміший фактор зовнішньополітичного життя. Лицемірно рекламуючи симпатії та підтримку життєвих прагнень українців, імперіалістичні країни-суперники плекали надії на використання у власних інтересах їх зростаючого потягу до єдності. Політичні маніпуляції навколо України ускладнювали визвольну справу. Вони, з одного боку, вносили певний розбрат в українське суспільство, а з другого, — використовувались у спробах скомпрометувати справу національного визволення на міжнародній арені.

Таке добре розуміли проникливі сучасники. "Ворожнеча офіційної та націоналістичної Росії щодо українського руху, — писав В.І.Вернадський, — викликала...інтерес і увагу серед ідеологів та керівників войовничого германізму, для якого вона уявлялась сприятливим фактором на випадок можливої боротьби проти Росії.

Ця увага німецьких політиків до українського питання не тільки не спонукала російський уряд і суспільство змінити до нього своє ставлення і вирішити його згідно принципів загальнолюдської справедливості, нагальних потреб української народності та благ держави, але остаточно розлютило ворожі українству елементи, об'єднавши їх у ненависті до нового "мазепинства".

Більше того, обоюдолюбна "любов до українців" насправді використовувалась як додатковий горючий матеріал для

розпалювання всесвітньої пожежі. "Війна 1914 р., — вважав В.І.Вернадський, — певною мірою стала результатом цього роду настроїв тому, що відносини між Росією й Австрією визначались переважно слов'янофільсько-націоналістичною ідеологією, у якій одне з головних місць займало вороже ставлення до зростання української культури в Галичині і прагнення до возз'єднання "під'яремної Русі" з Росією на засадах етнографічної єдності" [83].

За конкретно-історичних і геополітичних обставин першого десятиліття ХХ віку світова війна являла величезну загрозу Україні. Її пошматоване державним російсько-австрійським кордоном тіло перетворювалося на безпосередній театр воєнних дій. Справжня національна трагедія українського народу загострювалася ще й тим, що його сини були примушені служити у ворогуючих арміях, вбиваючи своїх єдинокровних братів, кривавлячи рідну землю.

Повертаючись до зовнішньополітичного аспекту проблеми возз'єднання, відзначимо незаперечні дипломатичні переваги, які історично належали Росії. Західноукраїнські землі, що входили до складу Австро-Угорщини, тяжіли до основної маси українських етнічних територій. Ці ж становили частину царської імперії. В умовах української бездержавності справа возз'єднання — на міжнародній арені — вирішувалася без участі представників українського народу. Отже — не в інтересах його власного та вільного національного самовизначення й державного життя. Про возз'єднання йшлося на чужих народам дипломатичних переговорах, які напружено велися в ході збройного загальноєвропейського конфлікту. Вимога об'єднання Галичини й Угорської Русі з основною масою українських земель, що висувалася Росією, мала виразний імперський, великодержавний характер. Адже навіть західноукраїнські землі проголошувалися етнічно російськими, а не українськими. Адже заперечувалося саме існування України та українського народу. Підтримка російських територіальних вимог Антантою по суті означала, що керівники західних демократій дотримуються такої само позиції, воліючи не помічати існування української нації.

У перші роки війни Центральні держави, зокрема Австро-Угорщина, не висловлюючи претензій на етнічні російські землі, були не від того, щоб проголошувати себе вболівальниками за Україну. Насправді малося на увазі розширення українських володінь Відня, створення з них

"коронного краю" у складі габсбурзької монархії. Про незалежну українську державність не йшлося, але постійні маневри дозволяли активно використовувати "українську карту" на міжнародній арені, що було зовсім не в інтересах Росії

Остання не тільки виявляла свою ворожість щодо українського руху, здійснивши жорстокі репресії проти його діячів у здобутому в перші місяці війни Львові, а й активно використовувала українські землі у дипломатичному торзі. Виступаючи на початку війни за розділ Буковини, що входила до складу Австро-Угорщини, між Росією та Румунією за етнічним принципом, коли б райони, де переважали українці відійшли до першої, Петроград з бігом часу змінив орієнтири. Домагаючись вступу Румунії у війну на боці Антанти, він погоджувався заплатити їй більшістю українських повітів Буковини з Чернівцями включно. Як дії російських властей у Галичині, так і їх маневри навколо Буковини ускладнювали відносини між українською та російською громадськістю. Великий сучасник тих подій В.І.Вернадський, щиро працюючи для добрих взаємин між двома народами, не вважав за потрібне ухилятися від правдивої оцінки імперської політики. "Визволення, — писав він, — звелось, таким чином, спочатку до руйнування української культури в ім'я російської єдності, а потім — до віддачі українського населення Буковини й Галичини в жертву румунізації та полонізації" [84]. На це і вказував зокрема В.І.Вернадський, вимагаючи справжньої уваги до потреб українського відродження збоку Росії.

Діє синдром великодержавності
Лютнева революція 1917 р. і Тимчасовий уряд, який змінив царський, зовсім не збирались відчиняти Україні шлях у міжнародне життя. На арену світової політики її вивів остаточний розвал старої влади і ліквідація Східного фронту загальноєвропейської війни з результаті мирних переговорів у Брест-Литовську на переломі 1917 і 1918 рр.

Сьогодні суверенна незалежна Україна виступає у міжнародних відносинах правонаступником усіх державних утворень, що функціонували на її території. Інший, вкрай політизований підхід є не тільки неісторичним, а й недержавницьким. Відхід від прийнятого у, як кажуть, цивілізованому світі розуміння правонаступництва послаблює легітимні позиції України у відстоюванні територіальної

цілісності та недоторканості її кордонів. Якими радикальними не виглядали б партійні оцінки української радянської державності, історія свідчить, що саме протягом 30 — 50 рр. територія України стала більш-менш повно об'єднувати всі її етнічні землі, відповідаючи одвічним стратегічним і геополітичним інтересам.

Повертаючись до обставин її нового виходу на міжнародну арену, відзначимо: в історіографії не існувало різночитань щодо ставлення держав Заходу до радянської державності на Україні в роки громадянської війни. Воно було однозначно негативним запереченням самої можливості вступу з нею у будь-які офіційні відносини. Раніше автори в основному сходилися й у тому, що незалежницьким українським державним утворенням — іншою мірою, але також не таланило на офіційне визнання збоку країн тодішнього світу.

Сьогодні модними стали твердження, ніби Захід вітав постанову української незалежності, визнавав і підтримував УНР, гетьманську державу, Директорію тощо. Чи справді керівники європейської політики раптом змінили свою багатовікову уяву про неіснування України, про те, що вона є лише провінцією Росії або Польщі і т.д.? Реальних фактів, які б свідчили про це, не існує. У 1917 — 1920 рр. незалежницькі державні утворення на Україні становили для Заходу лише тактичний інтерес і розглядались виключно як знаряддя власної політики. Звернімо увагу в цьому зв'язку на два міжнародні акти, учасниками яких виступали українські державні утворення. Перший — угода з Німеччиною, укладена Центральною радою в лютому 1918 р. Саме вона вважається першим міжнародним договором, у якому містилось визнання української незалежності. Але ж, прийшовши на Україну, німецькі війська розігнали Центральну раду, з якою вони двома місяцями раніше вступили в союзні відносини. Підтримка ними режиму гетьмана П.Скоропадського теж носила тактичний характер.

Про це, а також про більш широкий план негативного ставлення Німеччини до незалежності України, одверто говорив кайзер Вільгельм II під час наради представників імперського уряду та Верховного Головнокомандування у Спа 2 липня 1918 р. "Ми пішли на Україну, — пояснював він, — "щоб отримати продовольство. В умовах хаосу в Росії ми хочемо навести там порядок. Ми не повинні піддаватись

ілюзіям, що Україна на довгий час зможе бути відірваною від Великоросії. Україна, так само як і Великоросія, слов'янська держава. Вони знову об'єднуються" [85].

Прихильники погляду про широке визнання незалежності України на міжнародній арені посилаються й на укладений у Варшаві польсько-український договір від 21 квітня 19-о р. Не розглядаючи окремо питання про те, що в даному випадку йшлося лише про "Україну" у складі частин Київської, Волинської та Подільської губерній, про специфічні політичні та адміністративні аспекти, пошлімося на зроблений по гарячих слідах аналіз С.Шелухіна, що довів неспроможність міжнародно-правових постулатів варшавської угоди, її реальний, ворожий інтересам України та її державності зміст [86].

Інші міжнародні договори навіть такого змісту не укладались. Поява у грудні 1917 р. представників Франції та Англії при Центральній раді засвідчила лише підтримку цього урядового органу де-факто, ажніяк не попереджаючи рішення про визнання української незалежності. Коли навіть прийняти на віру, ніби головний, навіть єдиний мотив тодішньої політики Антанти й США щодо України зводився до відновлення Східного фронту загальноєвропейської війни, виявиться цілковите нехтування Заходом потреб і прагнень українського народу. Адже продовження війни, яка велась на українських землях, руйнувала й кривавила їх.

Чужу інтересам України політику, як було з'ясовано вище, проводили щодо неї й Німеччина та Австро-Угорщина. Дипломатичні представництва, які з'явились у Києві в період німецької окупації, належали майже виключно країнам, що входили до військового блоку Центральних держав. Визнання УНР Естонією у 1920 р. виявилось суто демонстраційним актом солідарності з Польщею Пілсудського.

Таким виглядає реальний баланс підтримки української незалежності у період після першої світової війни.

Слід відзначити, що свій внесок у поширення неправомірної уяви про підтримку української незалежності зробили й вітчизняні автори 50 — 60 років, які понад усе прагнули довести суто пропагандистську тезу про те, що однією із найголовніших цілей Заходу на чолі з Сполученими Штатами Америки у 1917 — 1920 рр. було розчленування Росії та відрив від неї України. Виступати проти цієї тези доводилося обережно або цитуючи американські доку-

менти, що спростовували її, або шляхом полеміки, рецензуючи книги, присвячені цій темі.

Реалії міжвоєнного періоду

І все ж, незважаючи на сталий великодержавницький синдром Версальської системи, Україна виступала дедалі вагомішим фактором міжнародного життя.

Важливою передумовою цього було визнання окремого існування українського народу збоку держави, до складу якої входила більшість українських земель. 20-ті роки спричинилися до бурхливого піднесення національної культури й мови. В це десятиліття, бодай за специфічних характеристик, під контролем центральної влади, в умовах мирного розвитку почала існувати державність України. Лише в перші роки цього періоду українська зовнішня політика, очолювана Х.Г.Раковським, діяла на міжнародній арені. Але досить активно, вступаючи в офіційні відносини не тільки з європейськими державами, включаючи Німеччину та Австрію, але й з причорноморською Туреччиною, з якою зокрема було укладено договір про дружбу. Окреме значення в справі утвердження українського питання в міжнародних відносинах мала діяльність представництв УСРР в країнах, що продовжували володіти західноукраїнськими землями — Польщі та Чехословаччині. З Румунією офіційні відносини не підтримувались, але дипломатія України наполегливо й енергійно викривала незаконний характер загарбання та жорстокий окупаційний режим, встановлений у Буковині та Бессарабії.

У 1923 р. окреме функціонування зовнішньої політики УСРР припинилося. Відтоді протягом двох десятиліть Україна навіть формально не проводила власної дипломатичної діяльності. В свою чергу, дипломатія союзнаї держави, частиною якої стала Україна, брала на себе захист її інтересів. Можна по-різному ставитись до неї, місця, яке вона відігравала в історії, методів, якими вона діяла. Нас у даному випадку цікавить лише одна, відзначена щойно проблема: реальний внесок радянської дипломатії в "українську проблему". Йдеться, насамперед, про питання вище від вузькопартійних уподобань — про загальноісторичне національне завдання українського народу — возз'єднання всіх його етнічних земель у єдиній українській державі. Тут, як і завжди, істина має бути конкретною, відповідь — безсторонньою, об'єктивною.

Визнання українського народу окремим етносом, а також — бодай у обмежених і контрольованих формах — української державності обумовило позиції союзнаї держави на міжнародній арені. Вона відкрито заявляла про таке у дипломатичних документах, проголошуючи себе захисником української справи. У питанні про український характер східних земель Польщі, Чехословаччини та Румунії це виявилось послідовно й рішуче. У самий переддень та перший рік світової війни 1939 — 1945 рр. так само, як і у рік її завершення, використовуючи умови, що склалися, було здійснено ряд кроків, нехай авторитарних, які забезпечили возз'єднання всіх українських земель, століттями відірваних від її основної маси, у складі УРСР.

Варто згадати також: внаслідок укладених у Ялті угод між США, Англією та СРСР Україна стала державою-засновником Організації Об'єднаних націй. Ця обставина безперечно сприяла утвердженню України на міжнародній арені, значно полегшуючи їй сьогодні повноправне входження у світову спільноту.

Повертаючись до події загальнонаціонального значення — возз'єднання українських земель, відзначимо два моменти. Перший. Останнім часом цей вікопомний історичний акт все частіше закордоном, а іноді й на Україні розглядається крізь призму дій сталінської дипломатії. За цією завісою приховуються розрахунки уникнути розгляду передумов і самої суті Возз'єднання, перенести акцент з внутрішніх рушійних сил багатовікової справедливої боротьби народу на акції таємної дипломатії, виставити одну з наскрізних проблем історії народу України цілком залежною від примх глав тоталітарних держав, від методів, що царювали у світовій дипломатії переддня другої світової війни.

Справа не тільки в аморальності згаданих трактовок, коли здійснення багатовікових прагнень століттями пошматованого, національно пригнобленого народу пов'язується, а часом навіть ідентифікується з політичними фігурами, дії яких сьогодні беззастережно засуджуються. Подібні тлумачення не лише далекі від науки, а й безпосередньо обслуговують зарубіжні реваншистські кола. Під машкарою засудження імперських тенденцій та методів проведення зовнішньої політики неукраїнськими проголошуються землі, включені до складу України у 1939 — 1944 рр. Сьогодні вони стають об'єктом територіальних домагань збоку

сусідніх країн, тих, які свого часу загарбали й гнобили ці українські землі.

Відкрито, ще й на офіційному рівні територіальні претензії щодо України — на Чернівецьку та частину Одеської області — висунуто в Румунії, взято на озброєння екстремістським Народним фронтом (Молдови). Їх історико-політичний розгляд доводить: вони означають не лише зазіхання на територіальну цілісність України, а й замах на її належне повноправне державне існування. Приклади цього — в історії та сучасності.

Ось реакція Румунії (липень 1941 р.) на чутки про наміри німців створити "Українську державу". Берлін благали не робити її "надто великою", бо 40-мільйонна держава загрожуватиме Румунії. Прагнучи мати поряд слабку Україну, Бухарест пропонував приєднати Галичину до Німеччини під приводом забезпечення "безпосереднього зв'язку" з своїм западливим союзником. Україна уявлялась Бухаресту не інакше як розчленованою. Таке підтвердив німецький посол в Румунії 25 липня, "...президент Антонеску, — доповідав він, — цікавився питанням майбутнього устрою України і заявив, що не треба створювати великий слов'янський регіон на румунському кордоні" [87]. Отже в Бухаресті воліли бачити на окоrajних українських землях не державу, в лише регіон.

Тепер з інших часів — передня референдуму про незалежність України наприкінці 1991 р. В середині листопада у московській пресі промайнула коротенька кореспонденція: "Проти проведення референдуму про незалежність України 1 грудня ц.р. виступили 13 політичних партій та масових рухів Румунії. Як повідомляє агенство Ромпрес, у їх спільній декларації відзначається, що референдум матиме негативні наслідки "для румунських територій, незаконно анексованих Радянським Союзом у 1940 р." [88].

Незалежній Україні доводиться постійно зважати на історичні й геополітичні реалії, що ускладнюються нестабільністю обстановки у сусідніх країнах. Зростання шовіністичних настроїв у Молдові, які виступають знаряддям великороманізму, приводить до спроб розширити антиукраїнські акції, зв'язати бессарабське та буковинське питання з проблемою Криму [89]. Загроза соборності, а отже гідному функціонуванню державності України не є сьогодні абстракцією. Звідси — дослідження генези ідей розчленування

українських земель, проектів панування над ними лишається актуальним завданням істориків.

І ще одне. Здійснення наскрізного історичного прагнення народу до возз'єднання означало не тільки вирішальне зміцнення міжнародних позицій України, усвідомлення світом її ролі як важливого фактору європейської і світової політики. Возз'єднанню належить вагоме місце у якісних політичних, соціально-психологічних та економічних зрушеннях — принципових для сучасного і майбутнього розвитку України. Здобуте у складі Союзу держави, об'єднання українських земель забезпечило" швидке формування єдиного тіла української нації, народу України, у вирішальний спосіб вплинуло на завершення процесів її консолідації, утвердження національної самосвідомості.

Закінчення багатовікового етапу збирання українських земель висвітило кричущу невідповідність між об'єднанням одного з найбільших європейських народів та його обмеженим державним статусом. На чергу дня проривалось нерозривно пов'язане із возз'єднанням — інше закономірне історичне завдання: створення повноправної української державності. В такий спосіб ще раз — і, мабуть, з найбільшою силою, виявилися нерозривні взаємозв'язки і взаємовпливи зовнішніх і внутрішніх факторів історії України, її сучасного й прийдешнього.

Розглядаючи загальні тенденції розвитку проблеми "Україна в історії міжнародних відносин" у останні три чверті ХХ століття, звернімось ще до одного суттєвого аспекту дипломатичної історії.

Зовнішньополітичне бачення поточного та майбутнього становища України розвивалось і у програмах і діяльності політичних партій та об'єднань, що існували на західно-українських землях, а також у деяких інших країнах протягом міжвоєнного періоду. Напрямки ставлення емігрантських кіл до проблеми української державності і, відповідно, її місця в міжнародних відносинах були систематизовані М.Шаповалом. "У зв'язку з відношенням до ідеї національної держави, — вважав добре обізнаний з суттю справи автор, — ділиться український рух на: 1. самостійників, що змагаються до самостійної держави; 2. автономістів, які вважають залежність України від якої з сусідніх держав за конечність і 3. кон'юктурістів, які переконані в необхідності дочасної автономії

перехідної стадії для творення самостійної української державності" [90].

Кардинальною у цьому зв'язку була проблема ставлення до української державності — практично автономії, яка функціонувала на схід від Збруча. Історичною правдою є те, що у двадцяті роки — особливо в першій половині десятиліття — мали місце сильні прорадянські настрої. Вони ґрунтувались на самому факті існування національної — бодай, обмеженої — української радянської державності. Відбудова народного господарства, українізація, бурхливий розвиток національної літератури й мистецтва захоплено вітались за Збручем. І це стосується не тільки комуністів, а й — різною мірою — значного прошарку української інтелігенції, молоді, зокрема студентської. Ці погляди розвивались у річищі настроїв цілої європейської інтелігенції.

На початку 30-х рр. — особливо після жахливого Голодомору — представники західноукраїнської інтелектуальної еліти, що перебували в УРСР, були фізично знищені. Абсолютна більшість їх однодумців, розчарувавшись у позиціях, яких вони дотримувались раніше, перейшла на протилежні. Лише поодинокі особи з цього гурту залишилися вірними прорадянським симпатіям навіть у часи сталінського терору кінця 30-х рр.

Далеко послідовнішими виявилися ті, хто ґрунтувався навколо еміграційних — урядових і військових — структур колишніх УНР і ЗУНР. Дехто з них по суті легально діяв, на території Польщі. Інші — підтримували конспіративну активність УВО-ОУН. Перші — з обставин чи переконання — опинились у фарватері політики Варшави; другі — борючись проти її окупаційного режиму — шукали підтримки країн Заходу, переважно незадоволених диктатом Версальської системи.

Позиції лівої течії серед складу колишньої УГА та Корпусу січових стрільців виявилися надто слабкими, щоб спонукати УВО зайняти більш-менш лояльну позицію щодо української радянської державності. Непослідовну й суперечливу політику щодо цього проводив і президент ЗУНР Є.Петрушевич. На середину 20-х рр. від подібних настроїв не лишилося й сліду. Одним із головних завдань створеної у 1929 р. ОУН стала безкомпромісна боротьба проти бодай неповноправної української держави на схід від Збруча. Таке й обумовило характер і спрямованість зовнішньополітичних

концепцій ОУН, визначило її блокування з найбільш екстремістськими міжнародними силами Європи, готовими вгамувати власні ревізіоністські прагнення великою війною на Сході континенту. Саме на цьому шляху відбувалися становлення й консолідація контактів ОУН з одверто мілітаристськими угрупованнями Німеччини, зокрема після приходу до влади фашизму.

Нелегальна діяльність ОУН на західноукраїнських землях, передусім у Галичині й на Волині, користувалася значними симпатіями населення. У політичному ж житті (скажімо, на виборах до польського сейму) вони віддавалися переважно Українському народно-демократичному об'єднанню (УНДО), яке стояло на платформі автономії українських територій, включених до складу післяверсальської Польщі.

Радикальна позиція ОУН, її постійна готовність до збройної участі у виступі проти СРСР починали враховуватись у різних столицях. Міжнародні сили, що прагнули великої війни, розраховували на її співдію у загальному поході на Схід. Звичайно, навіть вищі керівники ОУН не були втаємничені у конкретні плани Гітлера, в першу чергу щодо України. Але вони, як і широкі громадські кола, мали достатнє уявлення про його загальну зовнішньополітичну програму, методи, що ними збирався діяти фюрер. Однак, останні, мабуть, не дуже лякали керівництво ОУН. Адже в ній насаджувалася ідеологія інтегрального націоналізму, який "цілком очевидно містить елементи фашизму й тоталітаризму".¹

Напередодні і в роки другої світової війни старе керівництво ОУН виказувало "безоглядний послух" Берліну. Угруповання, очолюване С.Бандерою, виявилось тісніше зв'язаним з настроями значних верств західноукраїнського суспільства, зокрема його молодших поколінь, їх державницькими прагненнями, обуренням і розпачем з приводу гітлерівської політики щодо Карпатської України, яку фюрер подарував своєму угорському союзнику, диктатору Хорті. Одночасно воно все рішуче домагалось влади в ОУН. Все це визначало перебіг "бунту Бандери", проголошення відходу від слухняної по формі і по суті орієнтації на Німеччину. Та спроби тактично переграти Гітлера не мали шансів на успіх. Повноправний вихід України на міжнародну арену потребував кардинально іншого — безкомпромісної боротьби та беззастережної участі у війні волелюбних народів ан

тигітлерівської коаліції проти фашистської чуми. На цей шлях і став український народ, не сприйнявши у своїй абсолютній масі гасло "війни на два фронти" і безроздільно пов'язавши свою нелегку історичну долю з майбутнім усього людства, смертельно загроженого фашистською навалою.

Інерція старого мислення

Попри те, що ім'я України займало неабияке місце у дипломатичних контактах і переговорах переддня й початку другої світової війни, практично не сходило зі сторінок тогочасної світової преси, шлях до її міжнародного визнання видався вельми складним і зовсім не обнадійливим. Після припинення на початку 20 рр. зовнішньополітичної діяльності УСРР "українське питання" як міжнародна проблема швидко повернулося до становища, у якому воно знаходилося напередодні першої світової війни. Спроби привернути до нього більшу увагу та надати самостійного значення, здійснювані емігрантськими структурами УНР і ЗУНР, активно блокувалися російською еміграцією та країнами, які володіли українськими землями, передусім Польщею. Ситуація дещо змінилася у другій половині 30-х рр., коли занепокоєна активізацією німецького реваншизму західна дипломатія вживала чимало зусиль, щоб спрямувати його агресивні заміри у східному напрямку. Але й тоді, коли розмови про Україну набирали особливого, щоб не сказати провокаційного розмаху та виняткової зацікавленості, йшлося лише про географічну й адміністративну назву території, яку можна відібрати у Москви і віддати Берліну. У відчутний спосіб становище змінив сам український народ, здійснивши величезний внесок у розгром фашизму. Сполучені Штати, Англія, а за ними й усе світове співтовариство змушені були погодитись на міжнародноправове визнання возз'єднання українських земель, яке відбулося у 1939 — 1940 і 1944 рр., та надати Українській РСР статус члена-засновника ООН.

Міжнародні відносини — багатоплановий процес, де час-то-густо те, що проголошується назовні, суперечить сталим інерційним реаліям, які визначають його справжню ходу. Просування світу до демократії чи не найменше відчувається а дипломатії, великих держав зокрема.

Звитязна й жертвенна боротьба українського народу проти фашистського агресора сповістила світові про його існування. За цих умов привабливими й вигідними виглядали

позиції того, хто виступав у ролі його захисника. Дбаючи про розширення впливів у Європі й світі, Сталін залюбки виступав у ролі піклувальника інтересів України. Його головні партнери на переговорах періоду війни добре розуміли й приймали правила великодержавної гри. Посилаючись на неможливість відмовити у справедливих вимогах України та її народу, лідери Сполучених Штатів і Англії насправді задовольняли імперські амбіції Москви.

Принципова позиція західного світу щодо України як фактора міжнародної політики практично не змінилася. У післявоєнні роки — попри до того ж помітну роль українських представників у створенні самого Статуту Організації Об'єднаних націй та активну діяльність в її роботі — західний світ продовжував ставитись до України виключно крізь призму власних відносин із СРСР. Останній, ставши після другої світової війни одним із головних союзників-суперників західних демократій у геополітичному розподілі світу, вважався — вживаючи популярний сьогодні термін — правонаступником колишньої Російської імперії. Відповідно до України ставились як до частини території Великої Росії.

Розглядати ж Україну самостійним міжнародним партнером жодна з країн ажніяк не збиралася. Глухий демарш "Уряду Його Величності" з пропозицією встановити дипломатичні відносини з Києвом був лише епізодом, та й переслідував вкрай обмежену з погляду розвитку міжнародних відносин ціль — дістати додаткову вигоду у суперництві великих держав. Формальне існування України на міжнародній арені тяглося впродовж сорока шести післявоєнних років. Та й після демократичним шляхом оформленого незалежного існування суверенної держави, Україні доводиться раз-у-раз наštтовхуватися на рецидиви, старого мислення щодо однієї з найбільших суверенних європейських країн.

їх головне джерело — синдром великодержавності. Протягом століть він спрямовувався проти України. Його вияви відчуваються й сьогодні. У міжнародних відносинах синдром великодержавності виявляється і діє з неменшою силою, ніж у внутрішній політиці — всередині багатонаціональної централізованої держави. Його тривкість помножується об'єктивно існуючою корпоративністю великих держав, їх солідарністю — попри всі незгоди — у встановленні й забезпеченні "світового порядку", охороні його від національно-визвольних

рухів. Входження новопосталої суверенної української держави у сучасну систему міжнародних відносин має спиратись на знання реальних її факторів, не підмінюваних ідеологізованими схемами, що мають штучний характер, ускладнюючи шлях народу України в майбутнє, відповідні завдання постають і перед авторами багатотомної "Історії...".

Одним з напрямків їх здійснення є аналіз зовнішньополітичних потреб та інтересів українського суспільства на різних етапах його розвитку, так само як і місця України у геополітичних схемах сусідніх держав та країн, що прагнули оволодіти українськими землями від Карпат і до Дону, утвердитись або зробити безпосереднім полем своєї експансії Північне Причорномор'я. Адже з такими прагненнями кінець-кінцем зв'язані постійні спроби перетворити Україну на об'єкт міжнародного торгу.

Звичайно, концепції світового розвитку, які обстоювалися століття, а у наш бурхливий вік — навіть десятиліття тому, сьогодні виглядають не так як раніше, проголошувані колись пріоритети змінились іншими. Та зовнішній демократичний "окрас" сучасної міжнароднополітичної ситуації в світі, на наш погляд, суттєво випереджає інерцію великодержавності. Остання продовжує — попри всі фразеологічні зміни — на багатьох напрямках визначати реальний розвиток міжнародної обстановки, пов'язаної зокрема із виходом новопосталих суверенних держав на арену активної дипломатичної діяльності. Відчутний розрив між словесними вітаннями на адресу незалежної України та небажанням впливових міжнародних чинників зрозуміти життєві зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні потреби нової суверенної держави, інерція розгляду українських проблем крізь призму інтересів колишнього Радянського Союзу, а то й — Російської імперії, яка перестала існувати більше трьох чвертей століття тому, а тепер Росії, — все це реальності сьогодення, що сягають своїм корінням у давню та недавню історію.

Згадаємо лише поодинокі приклади, які вимагають з'ясування й висвітлення. Інтереси Російської держави на Чорному морі і досі обґрунтовуються виключно прагненнями правлячої імперської верхівки, вимогами російської торгівлі. Потреби української економіки — розвиток її виробничих сил, сільського господарства, розробка надр, становлення промисловості, потреби товарного ринку — при цьому навіть не згадуються.

Зовсім недавно сама думка про існування окремих зовнішньополітичних інтересів України, розкриття напрямків і шляхів їх відстоювання навіть тоді, коли діяла вже окрема дипломатія, скажімо, УСРР виключалася навіть вітчизняною історіографією. Попри її міжнародну активність в 1919 — 1923 рр поняття зовнішня політика України незграбно підмінювалась — у працях їй присвячених — більш вузьким: "дипломатична діяльність". Справедливо наголошуючи на значному внеску України як держави-засновника Організації Об'єднаних націй у створення цього міжнародного форуму та зовнішньополітичній активності УСРР у перші повоєнні роки, дослідники, однак, відволікались від висвітлення дальшого етапу — менш помітного з погляду діяльності в них українських представників. Та й увага до перших років роботи делегації України в ООН не заохочувалася центром. Досить згадати, що здійснюване в роки відлиги, розпочатої ХХ з'їздом КПРС, видання виступів і статей радянських дипломатів у серії "Библиотека внешней политики" спотикнулося на збірнику матеріалів міністра закордонних справ УСРР Д.З.Мануїльського, набір якого (збірника) був розсипаний. Годі й казати, що особа самого передбачуваного автора статей і виступів не могла викликати й не викликала жодні сумнівів у Москві. Йшлося про її ставлення до бодай формальних ознак зовнішньополітичного суверенітету України.

Достеменно орієнтуючись у ситуації, Д.З.Мануїльський навіть у офіційних промовах, виголошуваних в Організації Об'єднаних націй, часом посилався на те, що говорить від імені союзної держави. Правомірно виглядає думка О.Мотиля, що збоку досвідченого партійного і радянського працівника це означало "свідому спробу в період загострення холодної війни та сталінських репресій принизити (міжнародні) прерогативи Радянської України" [91].

Навмисне обмеження масштабів зовнішньополітичної діяльності УСРР характерне для всіх післявоєнних років. В.В.Щербицький — найвищий керівник України у 1972 — 1989 рр. — за свідченням його найближчого помічника "завжди вважав міжнародні відносини прерогативою Москви, якщо це не зачіпало інтересів України. Та й тримали його в цьому сенсі у чорному тілі" [92]. Коли б навіть прийняти на віру обмовку, яка міститься в тексті, не можна заперечити, що нав'язані центром умови гри не дозволяли у належний спосіб відстоювати життєві зовнішньополітичні потреби України.

Зрозуміло: в такій обстановці у історичній літературі йшлося лише про її участь у співробітництві СРСР з сусідніми державами, внесок у економічну допомогу країнам третього світу, зовнішньополітичні акції в ООН тощо.

Згадані обставини спричинилися до занепаду в Україні такої важливої наукової дисципліни як історія зовнішньої політики й міжнародних відносин. Поза колективною монографією "Україна і зарубіжний світ" не існує узагальнюючих наукових нарисів, які б присвячувались огляду та аналізу зовнішньополітичних акцій України та щодо України у новітній час. Спроба поглибити згадане дослідження, збагачуючи його новими матеріалами, не знайшла підтримки. Звідси очевидна, на нашу думку, додаткова необхідність найсерйознішого підходу до цих проблем у багатотомній "Історії-". Дослідження має спиратись, органічно поєднуватись і доповняти розповідь про специфіку минулого України, його суттєві особливості.

***

Насамкінець коротенький постскрипtum.

Міркування щодо міжнаціонального та міжнародного аспектів історії України зачіпають, мабуть, найбільші політичні проблеми молодшої української державності. Справді, тонус міжнаціональних відносин значною, а в наші часи визначальною мірою свідчить про те, яким шляхом — демократичним чи ні — відбувається становлення і розвиток національної держави. Належне ж забезпечення зовнішньополітичних інтересів являє неодмінну умову самого її існування.

Природний нині тісний зв'язок між історією й політикою, про який йшлося на початку тексту, вимагає не тільки ретельного врахування уроків минулого, а й їх відповідального співставлення з сучасними реаліями.

М.П.Драгоманов, засуджуючи дилетантизм та "глазомірний" підхід до історії, дав чи не наймісткіше визначення взаємозалежності між подіями минулого та прийняттям сучасних політичних рішень. "Звісно, — наголошував великий "Українець", — для політики потрібна історія як для медицини фізіологія" [93]. В іншому з "Листів на Наддніпрянську Україну" він водночас застерігав: "історик у треба розлічати часи!" [94].

Ще більша відповідальність такого роду — на політиків. Адже він не експерт, а практичний діяч; від нього не

теоретично, а безпосередньо, на практиці талезать долі людей, розв'язанню державних проблем. Він ажніяк не може обмежуватись історичним досвідом, а має глибоко осмислити його. Зрілі політичні кроки передбачають органічне поєднання об'єктивних історичних даних з науковою оцінкою реалій сучасного становища та творчим вибором альтернатив руху в майбутнє. "Всякому часу — своя завдача!" [95]

Те, що пишеться в історичних працях, становить лише експертний матеріал, а не імператив для прийняття відповідальних сучасних рішень. Політик не має звинувачувати минуле й тих, хто прагне його чесно відтворити. Безперечно, останнє прагнення керуватиме авторами майбутнього багатотомника. До цього й спрямована концептуальна проробка його найважливіших складових.

1. *Грушевський М.С.* Історія України — Руси, Т. 1. — К, 1991. — С И.
2. *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С 14.
3. *Февр Люсьєн.* Бои за историю. М, 1991. — С 19.
4. *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці у двох томах, Т. 1. - К., 1970. - С. 443.
5. Перший із новітніх оглядів минулого відламів окремих націй в Україні належить Я.С.Хонігсману та О.Я.Найману. Див: Евреи Украины (Краткий очерк истории), Ч. 1. — К, 1922.
6. *Багалій Д.І.* Назв. праця. — С 18.
7. *Новосельський А.А.* Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII ст. — М; Л., 1948. — С. 418.
8. *Грушевский М.С.* Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. ИЗ.
9. *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Сходом і Заходом. У "Індо-Європа", Книга перша: Атлантида — Україна, 1992. — С. 65.
10. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 1. — С 14.
11. Там само. — С. 13 — 14.
12. *Багалій Д.І.* Назв. праця. — С. 15.
13. *Тихомиров М.Н.* Средневековая Россия на международных путях. М., 1966. - С. 8.
14. *Багалій Д.І.* Назв. праця. — С. 25.
15. Там само. — С. 210.
16. Там само. — С. 10.
17. *Грушевський М.С.* Очерк истории украинского народа, С 131.
18. Детальніше див: *Симоненко Р.Г.* Вічноживі гілки України: Північна Буковина й Південна Бессарабія. Інститут історії України АНУ. Історичні зошити, 1992. — № 3.

19. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівства К., 1984. — С 54 — 55.
20. Драгоманов М.П. Вибране. К, 1991. - С.6.
21. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 1. — С 8.
22. Там само. — С. 12 - 13.
23. Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С 66.
24. Див: Свободная мысль. — 1993. — № 9. — С 118.
25. Цікаві думки щодо цього висловлені О.К.Дубиною. Див: його "Геополітичні долі України". Інститут історії України АНУ. Історичні зошити, 1992. — № 2.
26. Політологічні читання. Українсько-канадський щоквартальник. 1991 - № 2. — С. 3 - 4.
27. Див: Вопросы истории. — 1993. — № 5. — С 41 — 50.
28. Пашуто ВТ. Внешняя политика Древней Руси. М, 1968. — С40.
29. Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С 70.
- 29а. Пашуто ВТ. Назв. праця. — С 88.
30. Лисяк-Рудницький І. Назв. праця. — С 70.
31. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т. 1. — М, 1938. — С. 145 - 146.
32. Драгоманов М.П. Вибране. — С 236.
33. Малинин В. Старець Елеазарова монастиря Филофей и его послания. К, 1901 Приложения. — С 37 — 47.
34. Драгоманов М.П. Вибране. — С 197.
35. Там само. — С 201.
36. Там само. — С 236.
37. Субтельний О. Україна. Історія. К, 1991. — С 170.
38. Літопис руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. К, 1989. - С. 379.
39. Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. II. — К, 1992. — С 52а
40. Крип'якевич І.П. Назв. праця. — С 67.
41. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М, 1950. - С 191 - 193.
42. Покровский М.Н. Избранные произведения. — Кн. 1. — М, 1966. — С 450.
43. Липинський В. Україна на переломі. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. К.-Відень, 1920. — С 22.
44. Там само. — С. 54.
45. Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. "Вопросы истории", 1954. - № 5. - С. 47.
46. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. - К, 1960. — С.31.
47. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К, 1991 — С 17.
48. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина. К, 1928. — С 7.

49. *Смолій В.А., Степанков В.С.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К, 1991 — С 10,19.
50. *Грушевський М.С.* Історій України-Руси. — Т. IX /1/. — С. 6.
51. *Драгоманов М.Л.* Літературно-публіцистичні праці — Т. L — С 207.
52. *Поршнев Б.Ф.* Назв. праця. — С 58.
53. *Липинський В.* Назв. праця. — С 33.
54. *Покровский М.Н.* Указ. соч. — С 498.
55. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. - Т. II. - М., 1953. - С 49.
56. Там само. — С 55.
- 56а. *Покровский М.Л.* Назв. праця. — С 499.
57. *Липинський В.* Назв. праця. — С 28 — 29.
58. Там само. — С 45..
59. Там само. — С 44.
60. *Покровский М.Н.* Назв. праця. — С 512.
61. Там само. — С 504.
62. Див: *Дашкевич Я.Р.* Берлін, квітень 1791 р. Місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія. "Український археографічний щорічник". - вип. 1. - К., 1992, - С 220 - 260.
- 62а. Кирило-Мефодіївське товариство (документи і матеріали). — Т. 1. - К., 1990. - С. 33.
63. Там сама — С 61
64. *Драгоманов М.Л.* Літературно-публіцистичні праці — Т. L — С 115.
65. *Драгоманов М.Л.* Вибране. — С 341
66. "Русская старина". — 1886. — № 1.
67. Див: Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 1. — С 13 — 14.
68. *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. — К, 1990. - С 485.
69. Русский архив. — 1892. — Кн. 1 — № 7.
70. Спогади про Тараса Шевченка. К, 1982. — С. 174 — 176.
71. *Драгоманов М.Л.* Вибране. — С 328 — 329.
72. Там само. — С 366.
73. Кирило-Мефодіївське товариство. — Т. 3. — С. 293.
74. Там само. — С 309.
75. Там сама — С 309 — 310.
76. Там сама — Т. 1. — С. 34.
77. Там само. — С 38 — 39.
78. *Лисяк-Рудницький І.* Нариси з історії нової України. — Львів, 1991. - С. 50.
79. *Герцен А.И.* Собрание сочинений в тридцати томах. — Т. XIV. — М., 1958. - С 21, 23.
80. *Драгоманов М.Л.* Вибране. — С. 293.

81. Там само. — С 294.
82. Там само.
83. *Вернадский В.И.* Украинский вопрос и русское общество // Дружба народов. — 1990. — № 3. — С 251.
84. Там само. — С 252.
85. Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. — Т. 1. - М, 1968. - С 567.
86. *Шелухін С.П.* Варшавський договір між поляками і С.Петлюрою. — Прага, 1926.
87. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні — Париж — Нью-Йорк — Львів, 1993. — С. 131
88. Правда. — 1991, — 26 листоп.
89. Див: *Симоненко Р.Г.* Всупереч історичним фактам // Урядовий кур'єр. — 1993. — 7 серп.
90. Діло. — 19ІЗ. — 12 січ.
91. *Motyl Alexander J.* The Foreign Relations of the Ukrainien SSR. In: Harvard Ukrainien Studies. — Vol. VI. — Number 1 - March 1981 - P. 75.
92. Киевские ведомости. — 1993. — 23 жовт.
93. *Драгоманов М.П.* Літературно-публіцистичні праці. — Т. L — С 428.
94. Там само. — С. 452.
95. Там само. — С. 449.

З М І С Т

I. „Історія українського народу" чи „Історія народу України"	
До методології проблеми	4
Степ у початках етнічної історії України	8
Схід. Слобожанщина	11
Захід	13
Південний Захід	16
До характеру міжетнічних взаємин.	19
Територія і етнос; питання соціальної структури	22
Підсумкове	24
II. Україна в історії міжнародних відносин	
Занедбано принципово важливу проблему	27
Геополітичні аспекти	29
Зовнішньополітичні інтереси Київської Русі	31
Україна й Московія. Джерела й спрямування теорії "III Риму".	35
Причорномор'я — важливий напрямок української геополітики.	38
На західних рубежах	40
Між Московією і Польщею	42
Про зовнішньополітичні проблеми Б.Хмельницького та його наступників.	44
Україна та імперська політика Росії	54
Непропаще століття	57
Складові проблеми возз'єднання	65
На початку XX століття	70
Діє синдром великодержавності	73
Реалії міжвоєнного періоду.	76
Долаючи інерцію старого мислення.	82

Підписано до друку 28.II.0\$ Формат 60x84 1/16
Ум.друкарк. 5,11 Обл.-видарк. 5,5
Тираж 500 Зам. 814 1993 р. Ціна договірна

Поліграф. д-ція Ін-ту історії України АН України
Київ-1, Грушевського, 4